
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2019 №1

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əliyeva P.Z.

Yeniyyətlərdə kişi və qadına xas milli xarakter əlamətlərinin formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri3

Musayeva Z.F.

Gender aspektində tələbələrin ailədə xəyanət və xəyanətə təhrik edən səbəblər haqqında biliklərlə məlumatlandırılması13

İsmaylova N.Y.

Особенности эмоционального интеллекта у подростков с нарушением слуха21

Məmmədova P.İ.

Nəzəri təfəkkür anlayışı və onun tədqiqi istiqamətləri27

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Xəlilova X.O.

Məhkumların yeni mühitə uyğulaşmasının empirik təhlili36

Şükürlü F.T.

Böyük və kiçik qrupların uyğulaşmasının sosial-psixoloji təhlili.....47

İbrahimova D.R.

Moda nəzəriyyələrinin təhlili54

Məmmədova R.A.

Ünsiyyət fenomeninin sosial-psixoloji təhlili.....61

Muradova X.R.

Həkim şəxsiyyətinin sosial-psixoloji cəhətləri.....70

İsmayılova G.İ.

Məhkumların cəzaçəkmə müəssisələr mühitinə uyğunlaşmasının
psixoloji xüsusiyyətləri.....78

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Mustafayev M.H., Qüdrətli Ü.M.

Müasir cəmiyyətdə məktəblilərin cinsi tərbiyəsi problemi.....89

TİBBİ PSIXOLOGİYA

Teymurova İ.A.

Nevrozun etiologiyasına psixanalitik yanaşma94

YENİYETMƏLƏRDƏ KİŞİ VƏ QADINA XAS MİLLİ XARAKTER ƏLAMƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Pərvin Əliyeva

ADPU-nun doktorantı

Üzeyir Hacıbəyli küçəsi, 68

Pervin.eliyeva.1990@gmail.com

Açar sözlər: *milli tərbiyə, qeyrət, qonaqpərvərlik, milli dəyərlər, xarakter*

Ключевые слова: *национальное воспитание, рвение, гостеприимство, национальные ценности, характер*

Key words: *national upbringing, zeal, hospitality, national values, character*

Yeniyyət mələrin milli ruhda tərbiyəsi, milli xüsusiyyətlərlə dərindən tanışlığı, həmin xüsusiyyətlərdən bol-bol bəhrələnməsi müasir dövrdə ən aktual məsələlərdən biridir. Milli xüsusiyyətlərin aydın qavranılması və düzgün dərk edilməsi yeniyyətlərin mədəni səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə səbəb olur. Tarix boyu formalaşmış milli xarakterimiz xalqın tanınmasında, insanların bir-birini dərk etməsində, millətlərarası münasibətlərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xarakterin özünəməxsus əlamətləri vardır ki, onlar həmçinin kişilərdə və qadınlarda müxtəlif çalarlarda özünü göstərir. Təcrübələr göstərir ki, yeniyyətlərin təlim və tərbiyəsində bu fərqli cəhətlərin nəzərə alınmaması yəni ailədə, ümumiyyətlə cəmiyyətdə qızlara və oğlanlara bu istiqamətdə fərdi yanaşılmaması onların bir şəx-

siyyət kimi formalaşmasında əngəllər törədir. Yeniyyətə oğlan və qızlar bilməlidirlər ki, onlarda ümumi bir şəxsiyyət olan bu xarakter əlamətləri mövcuddur və inkişaf mərhələlərini keçməlidir. Lakin onlar bunu da bilməlidirlər ki, kişiyə, oğlana, qadın və qızlara aid bəzi xarakter əlamətləri vardır ki, onlar mütləq nəzərə alınmalıdır. Xarakter əlamətləri çoxdur. Məlum olduğu kimi ayrı-ayrı xarakter əlamətlərini ifadə edən 4 mindən çox söz vardır. Onların çoxu olduqca müxtəlif mənalarda işlənir, hətta bəzən eyni bir xarakter əlamətini müxtəlif çalarlarda səciyyələndirilir [3, səh 471]. Məsələn həm kişilərdə həm də qadınlarda eyni xarakter əlamətləri olsa da etnopsixoloji baxımdan onların təzahür formaları, inkişafı və dəyərləndirilməsi demək olar ki, fərqli olur. Məsələn, övlada olan münasibət qa-

dınlarda da kişilərdə də mövcuddur. Lakin burada xarakter əlamətlərinin fərqlərini görə bilirik. Qadın 9 ay uşağı bətnində bəsləyir, qidalandırır, onun gecə-gündüz əziyyətini çəkir. Ona görə də uşaq ona canından daha əziz olur. Məhz buna görə də övlada qarşı qadın ürəyi daha yumşaq, güzəştə gedən, səbirli olur, kinli olmur. Qadınlar kişilərə nisbətən övladlarını daha tez bağışlaya bilirlər. Onları özlərinə yaxın buraxırlar. Qadınların emosionallığının xarakter əlamətlərindən biri də onun göz yaşlarıdır. Sevinəndə sevinc göz yaşları, kədərənəndə kədər göz yaşları qan ağlayır. Kişilərdə də belə xarakter əlamətləri özünü göstərir. Lakin onlarda bu əlamətlər nisbətən dözümlülük, iradəlilik və milli-etnik xüsusiyyətlərlə tənzimlənir. Deməli burada da mütləq milli xarakter öz rolunu oynayır.

Təcrübələr göstərir ki, xarakter keyfiyyətlərinin qadınlarda və kişilərdə formalaşmasının özünəməxsusluğu milli kökdən, qan yaddaşından, min illərlə tarixin sınaqlarından çıxan etnogen keyfiyyətlərdən qaynaqlanır. Yeniyetmələr, bütövlükdə Türkdilli xalqlar bilməlidirlər ki, “Aslanın dişisi erkəyi olmaz” atalar sözünü qəbul etsək də bu bir həqiqətdir ki, qadın zərifliyi, incəliyi, qəlbi nazikliyi, tez incikliyi, küsəynliyi və başqa əlamətləri gözlənilməlidir.

“Milli xüsusiyyətlərin daşıyıcısı obstrakt insanlar deyil, müxtəlif cins-

lərə məxsus qadın və kişilər, oğlan və qızlar olduğundan və hər bir xalqın müxtəlif cinslərin nümayəndələrinə, müxtəlif tələblərlə yanaşdığından, onları müxtəlif cür tərbiyə etdiklərindən milli xüsusiyyətlərin öyrənilməsi, onun təzahürü, real həyatda öz əksini necə tapması məhz cinsi tərbiyə, qadın və kişi münasibətində öz əksini tapır” [4, s. 45]. Tarixən azərbaycanlıların milli xüsusiyyətləri elə olub ki, onlar milli xarakterdə daha çox qadınlarda qadın, kişilərdə kişi keyfiyyətlərinin formalaşmasına diqqət yetirmişlər.

Azərbaycan etnopsixologiyasında qadın və kişi obrazı dedikdə onların xarakter əlamətləri həddindən artıq qabardılmış şəkildə təsvir olunur. Yəni onlar qadın və kişi rollarını maksimum dərəcədə həyata keçirirlər. Azərbaycan kişi və qadın xarakteri digər xalqlardakı kişi və qadın xarakterindən kəskin şəkildə fərqlənir. Buradan belə bir nəticə çıxarılmalıdır ki, kişi və qadın xarakter əlamətləri bir-birindən kəskin sürətdə fərqlənirlər. Xarakter əlamətləri həm kişilərdə həm qadınlarda ümumdünya psixoloji fikir tarixində qəbul edilmiş qanunauyğunluqla izah olunur. Lakin, hər bir millətin etnik əlamətlərinin təzahüründə, inkişaf və formalaşmasında etnopsixoloji çalarlar mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu hal eyni zamanda Azərbaycanlı kişi və qadınlarda da özünü çox bariz şəkildə göstərir. Müəllimlər, valideynlər, təc-

rübəçilər və digər təlim-tərbiyə işçiləri bunları nəzərə almalıdırlar.

Azərbaycanlılar qızın, qadının əxlaqi saflığına, mənəvi kamilliyinə tarixən kişi ləyaqətinin, namusunun, qeyrətinin göstəricisi kimi baxmışlar. Öz şərəfini, namusunu ucuz tutan qızlar heç vaxt cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməmişdir. Azərbaycan qadını öz qadınlıq öhdəliyindən başqa ailə həyatının memarıdır. O, ailənin sağlamlığı, bütövlüyü, qorunması üçün hər şeyə hazırdır və bu yolda bütün çətinliklərə dözüür. Ailə həyatı qurduqdan sonra o, ailə ilə bütünləşir, onunla nəfəs alır. Qadın aktivliyini nümayiş etdirən ən müxtəlif məqamlar var ki, bu da yerli mentalitet, adət-ənənələr sarıdan özünü ən rəngarəng şəkildə büruzə verir. Azərbaycanda qadın ilk növbədə ailə ocağının qoruyucusu adı ilə xarakterizə olunur. Azərbaycan qadınına milli mənlərimizdə dərin kök salmış ənənələr məxsusdur ki, bu əmil özünü tarix boyu göstərmişdir. Nəciblik, xeyirxahlıq, fədakarlıq, mətinlik, insanpərvərlik, qayğıkeşlik, qürur, namus, qadın ləyaqəti, qız isməti və s. bu keyfiyyətlər Azərbaycan qadınına xas xüsusiyyətlərdir. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ müharibəsində Azərbaycan qadınlarının, qızlarının erməni vəhşilərinin əlinə keçməsinə deyərək öz namusunu qorumaq naminə özünü öldürməsi hamıya məlumdur.

Azərbaycan qadını sadə, əxlaqlı, öz yerini bilən, qayğıkeşdir. Ailədə kişi nüfuzunun təminatçısıdır. Azərbaycan qadınlarının əsas xüsusiyyətləri onların sədaqətliyi, təmkinliliyi, namusluluğu, mərdliyidir. Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələrində, qədim dastanlarımızda yüksək mənəvi sifətlərlə səciyyələnən gözəl qadın obrazlarının bədii təsviri verilmişdir. Mənəviyyatımızın təməl kitabı olan "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının Salur Qazanın evinin yağmalanması boyunda Burla Xatun namusunu qorumaq üçün oğlunun ətinə belə yeməyə hazırdır. Bu səhnə qadınlarımızın necə dözümlü iradəyə malik olduqlarını görməyə kifayət edər. Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyunda Dəli Domrulun qadını ərinin yerinə Əzrayıla öz canını vermək istəməsi yüksək sədaqətin göstəricisidir.

Uşağın gələcək kişi və qadın kimi formalaşmasının əsası ailədə qoyulur. Oğlan və qızlar doğulduqları gündən gələcək kişi və qadın rollarına hazırlanır, rollara uyğun onlara milli xarakter keyfiyyətləri aşılır. Oğlan uşaqlarına kişi dəyanəti, qeyrəti, cəsurluq, mərdlik, alicənablıq, igidlik kimi milli xarakter əlamətlərinin aşılmasında atalar daha çox rol oynayırlar. Azərbaycanlı ata ilk növbədə oğluna kişilik, bütövlük, namusluluq, Vətən təəssüb-küşliyi, milli ləyaqət aşılmalıdır. Azərbaycanlı oğul cəsur, mərd olmalı,

anasının, bacısının namusunu qorunmalı, Vətənin mübariz əsgəri kimi yadellilərdən qəhrəmanlıqla müdafiə etməlidir [5, s.75-76].

Azərbaycan psixologiyasında qadının qonaqpərvərliyi ailə üçün, kişi üçün, yaxın çevrə üçün hər zaman əvəzsiz olmuşdur. Qonaqpərvər qadın ailənin şərəfi, rifahı, xeyir-bərəkəti, kişinin həyat uğuru sayılır. Yalnız Azərbaycan xalqının qonaqpərvər olduğunu söyləsək, əlbətdə, bu düzgün olmaz. Axı, başqa xalqlar da bu xüsusiyyətdən məhrum deyildir. Ancaq qonaqpərvərlik müxtəlif xalqlarda müxtəlif formalarda təzahür edir. Q.Qasımzadənin dediyi kimi, ukraniyalı ev sahibi ilə azərbaycanlı ev sahibi bu keyfiyyəti hərəsi özünəməxsus tərzdə, öz ənənələri ilə, öz vərdişlərinə, milli mərasimlərinə uyğun bürüzə verəcəkdir [6,s.147]. Burada mütləq milli çalılar özünü göstərəcəkdir. Qonaqpərvərlikdə də Azərbaycan çaları seçiləcəkdir. Əsl azərbaycanlı qonağı heç zaman ac yola salmaz. Öz evində çörək olmadığı halda, qonşudan borc alır, bunu heç qonağa bildirməz. Evdə qalan qonaq pis adam da olsa, ev sahibi ona əl qaldırmaz. Bütün bunlar Azərbaycan xarakterində kövrəklikdən, daxili mədəniyyətdən irəli gəlir.

Qızlarda oğlanlarla bərabər formalaşdırılan mərdlik, cəsurluq kimi milli xarakter əlamətləri azərbaycanlıların sosial mühiti və psixologiyasının əksi-

dir. Bu etnos daxilindəki cinslərarası münasibətləri göstərir. “Aslanın erkəyi dişisi olmaz” ifadəsi Azərbaycan milli şüurunun qadına verdiyi dəyərdir. Həqiqətən də xalqımız qadına və qadınlığa böyük hörmətlə yanaşmış, onun şərəf və namusunu, ləyaqət və mənliliyini uca tutmuş, ölməz Hüseyn Cavidin yazdığı kimi, “sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək” inam və etiqad göstərmişdir.

Xalqımızın qadın haqqında min illərin sınağından çıxmış təmiz duyğu və düşüncələri, ədəbi-mənəvi, ictimai-fəlsəfi abidələrimizdə mühafizə edilmiş mədəniyyətimizdə, etnik baxışlarımızda qiymətli bir miras kimi qorunub saxlanılmışdır. S.Rəhimovun “Şamo” romanında Şamo yoldaşlarının yanında bacısı Gülsənəmin cəsarətliyi, canavarı öldürməyə özündə qüvvə tapması ilə fəxr edir. Ancaq bacısının gözəlliyi haqqında o, danışa bilməz. Kiçik bir misal: “Görün mənim bacım necə də gözəldir” söyləməz. Əgər romanda belə bir epizoda rast gələydik, təbii ki, bunun milli psixologiyamıza yad olduğunu düşünərdik.

Azərbaycan milli şüurunda kişi mərd, ləyaqətli, zəhmətkeş, sözübütöv, dürüst olmalıdır. Azərbaycan milli kişi xarakterinə nəzər salmaq üçün də oğuzlara müraciət edəcəyik. Burada igidlər mərd, qorxmaz təsvir olunur. Onlar üçün sədaqət, dostluq, yoldaşlıq xarakterikdir. Dastanda Qazan xanın Beyrəyə görə dayısı Aruzu öldürməsi

yoldaşlığa, dostluğa verilən yüksək dəyərin göstəricisidir.

Dədə Qorqud dünyasının əxlaq normaları, mərdlik, ləyaqət, namus, şərəf, nəciblik anlayışları azərbaycanlı psixologiyasının, xarakterinin təməlidir. Zaman-zaman dəyişən, zənginləşən, bəziləri itib batan bir çox keyfiyyətlər əsasən sabit qalmış, bu günümüzədək gəlib çıxıb çıxa bilmişdir.

Xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbi at götürmək üçün dağlardan kəndə düşür. Atın sahibi onun niyə gəldiyini bilmir və ona bir Allah qonağı kimi yemək təklif edir. Lakin Nəbi imtina edir. Səbəbini soruşanda deyir: Mən bura sizdən bu atı aparmaq üçün gəlmişəm. Çörək kəssəm gərək aparmayam. Bu kiçik məqam əslində sədaqətliliyin, kəsdiyi çörəyə, verdiyi vədə xilaf çıxmamam kimi xarakterlərin üstünü açır.

İ.Şıxlı Cahandar ağa obrazı ilə Azərbaycan kişisinin ailədə hökmünü verməyə çalışmışdır. Cahandar ağa bütün ruhu, varlığı ilə milli adət-ənənələrə, milli-əxlaqi dəyərlərə bağlıdır. Onun əxlaqi meyarını səciyyələndirən üç amil qabarıq əks olunub: papaq, arvad və at. Lakin bu amillər Cahandar ağa üçün zahiri səciyyə deyildir, onun namus anlayışının mahiyyətini təşkil edir. Milli xarakter kimi Cahandar ağanın daxili-mənəvi dünyasını səciyyələndirən əsas keyfiyyətlərdən biri onun mərdliyi və kişiliyi ilə bağlıdır. Cahandar ağa Azərbaycan

milli xarakterini ifadə edən rəmzi, ümumiləşdirici bir obrazdır. Bu obrazın davranış və xasiyyəti əsl azərbaycanlı kişinin mentalitet keyfiyyətlərini özündə cəmləşdirir: mərddir, qeyrətlidir, igiddir, sərt və sözübütövdür. Şərəf və heysiyyət hissi onda çox güclüdür. Bunlar azərbaycanlı kişisi üçün bütün tarix boyunca səciyyəvi cizgilərdir.

M.İbrahimovun “Böyük dayaq” romanındakı Rüstəm sürətinə diqqət yetirək. Onun xarakterində həm ulu babalarımızdan qalan gözəl və zəruri keyfiyyətlərə həm də müəyyən mühafizəkar cəhətlərə rast gəlirik. Bu sürət tipik azərbaycanlı sürətidir. Rüstəm kişinin təsəvvürüncə, qadın heç vaxt kişiyə göstəriş verməməlidir. Ərindən icazəsiz bir iş görməməlidir. Buna görə də Rüstəm kişi Mayanın davranışından narazı qalır. Mayanın kiminsə atına və ya məşinə minməyi onun heç xoşuna gəlmir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hərəkətlər Qaraşın da xoşuna gəlmir. Rüstəm kişi hesab edir ki, ailədə hamı kişiyə tabe olmalı, onun bir sözünü iki etməməlidir. Bu münasibət, sözsüz ki, milli psixologiyamızdan irəli gəlir.

Milli xüsusiyyət-millətin xarakteri, mədəniyyəti, məişəti üçün tipik xüsusiyyətdir. Ancaq bu heç də o demək deyildir ki, hər bir milli xüsusiyyət milli kollektivin bütün nümayəndələrinin xarakterində mütləq özünü

göstərir. Milli xarakter hər bir fərdin xarakterində tam ifadəsini tapa bilməz, çünki insanın müəyyən etnik ümumiliyə mənsubluğu həmin ümumiliyin bütün səciyyəvi cəhətlərini özündə əks etdirməsi demək deyildir.

S.Rəhimovun “Şamo” romanındakı yasavul Kəlbali sürətinə diqqət gətirək. Yasavul arvadı Göyərçinin Maro ilə olan əlaqəsindən şübhələnir. Ancaq gördüyümüz kimi, ürəyində iztirab çəkməklə kifayətlənir. Göyərçini və Maronu qətlə yetirmək fikrinə düşür. Onun bu işi görməyə iradəsi çatmazdı. Buna görə, el-oba ona pis münasibət bəsləyir, onu biqeyrət hesab edirlər. Çünki bu mühitin nəzərində aldadılmış ər yalnız günahkarları qətlə yetirməklə bu ləkəni yuya bilər. Ancaq gördüyümüz kimi bu mühidə yasavul Kəlbali kimi adamlara da rast gəlmək olur.

Azərbaycan Avropa və Asiyanın qovşağında yerləşir və xalqımızın milli xarakterində hər iki sivilizasiyanın təsirini görmək olur. Azərbaycanın ailə həyatında, ictimai həyatında heç vaxt qadına yuxarıdan aşağı baxılmamış, hər zaman hörmət edilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, azərbaycanlı xarakteri sırf şərq yaxud qərb standartlarına uyğun gəlmir. Azərbaycanda qərb ölkələrindən əvvəl ilk dəfə qadınlara seçki hüququnun verilməsi buna nümunədir. Amma şərq psixologiyasının əlamətləri daha çox sezilir. Ümumiyyətlə, azərbaycanlı paternalist

cəmiyyətin tipik nümayəndəsidir. Paternalist cəmiyyətdə özünüdərk “mən kişiyəm” xüsusi tipi fəaliyyət göstərir. Oğlan uşağı bu özünüdərk tipi ilə dünyaya gəlir və kiçik yaşlarından öz ətrafında qohum-əqrabanın münasibətinin yaratdığı xüsusi auranı hiss edir və ömürlük bu auranın təsiri altında qalır. Qadın paternalist həyat tərzinə baxmayaraq ənənəvi azərbaycanlı ailəsində spesifik mental missiyanı həyata keçirirlər. Azərbaycanlıların ailə mühiti arxaik matriarxatın qalıqlarına söykənir. Qadının ailənin təşkilində və ənənənin qorunub saxlanmasında rolunu dərk etmək üçün qızın dünyaya gəlməsindən anaya çevrilənə qədər keçdiyi mərhələləri izləmək lazımdır. Ənənəvi ailədə qız gəlin qismində dünyaya gəlir və ona bu istiqamətdə xüsusiyyətlər tərbiyə edilir. Ona ailə həyatı üçün lazım olan bütün xüsusiyyətlər tərbiyə olunur və buna ətrafdakılar tərəfindən daim nəzarət olunur.

Azərbaycanlı xarakteri özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Rus səyyahı və etnoqrafi V.L.Veliçkonun sözü ilə desək: “ azərbaycanlıların damarlarından nəciblik qanı axır, onlar təbiətən xeyirxah, mərd, genişqəlblili və alicənabdırlar” [1, s. 124].

Milli xarakterin yeniyetmələrin formalaşmasındakı rolundan danışarkən xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu, eyni zamanda, milli ruhun, milli şüurun, qan yaddaşın, soy kökün for-

malaşması deməkdir. Yeniyetmə və gəncləri milli adət-ənənələr ruhunda tərbiyə etmək və bu yolda onlara Vətən məhəbbəti aşılamaq ən önəmli missiyalardan biridir. Xalqın etnik xüsusiyyətləri, onun minilliklər boyu hansı yol keçməsindən, nə kimi adət-ənənəsi olmasından, maddi və mənəvi mədəniyyətindən, folklorundan, musiqisindən, tərbiyə ənənəsindən asılıdır. Yeniyetmələrin formalaşmasında tərbiyə ilə bağlı diqqətə layiq fikirlərdən biri “xalqın tipik tərbiyə üsulları, etnik ümumiliyi, etnosun psixologiyasını formalaşdırır” fikridir [5, s. 31-32].

Ulu öndərimiz də yeniyetmələrin formalaşmasında milli xarakterin vacibliyini vurğulayaraq qeyd edir ki, xalqımızda milli ləyaqəti, milli mənliliyi daha da gücləndirmək, ana dilimizi inkişaf etdirmək, millətimizi şanlı keçmişinə, soy-kökünə qaytararaq dirçəltmək, eyni zamanda zəngin bədii irsimizi, mədəniyyətimizi, incəsənətimizi, tariximizi, adət-ənənələrimizi yaşadaraq gələcək nəsillərə ötürmək hər birimizin müqəddəs borcudur. Milli-mənəvi dəyərlər bizi formalaşdıran, inkişafa yönəldən rəftar normalarıdır. Azərbaycan xalqı yaşadığı, qoruduğu və təbliğ etdiyi bəşəri ideyaları, adət-ənənləri, milli xüsusiyyətləri, milli xarakteri ilə hər zaman digər xalqlar arasında xüsusilə seçilmişdir. Yeniyetmələrin təlim-tərbiyəsi zəngin milli irsimizə, xalqımızın soy-

kökünə, tarixinə, keçmişinə, adət-ənənələrinə söykənərək aparılmalıdır. Bu problemin vacibliyi onunla bağlıdır ki, milli dəyərlərimiz bizim bir xalq kimi formalaşmağımıza böyük təsir göstərərək bizim bir millət kimi var olmağımızın əsas atributu rolunda çıxış edir.

Azərbaycan cəmiyyətində kişi və qadın xarakteri üçün müəyyən rol gözləmələri mövcuddur. Qadının səliqəliliyi, mehribanlılığı, ünsiyyətçilliyi, namusluluğu, abırlılığı daim diqqət mərkəzində olur. Onun tam sərbəstliyi qəbul edilmir, müəyyən mənada o həmişə idarə olunur. Qadının ailədə və cəmiyyətdə kişi nüfuzunu qeydşərtsiz qəbul etməsi onun müsbət cəhəti kimi dəyərləndirilir. Müasir dövrdə qadınların elm, təhsil alması və iş həyatlarını qurması onların milli xarakterində müəyyən dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Onlarda sərbəstlik, özünəinam artmışdır. Karyera qurmasına baxmayaraq Azərbaycan qadını milli dəyərlərdən imtina etməz, lazım gələrsə bu dəyərlər üçün karyerasından imtina edər. Onlar həm karyerasını davam etdirir həm də ailəcanlılığı, qonaqpərvərliyi və təvazökarlığı ilə seçilir. Azərbaycan qadını bütün xüsusiyyətləri ilə bəşəriyyətin qadın dəyərlərinin ən gözəl daşıyıcılarından.

Qadın və kişi cəmiyyətin təbiətə bəxş etdiyi ən ülvi varlıqlardır. İlahi onları xəlq edəndə onlara ümumi mə-

nəvi-psixoloji baxımdan fərqli xüsusiyyətlər də bəxş edib. Yəni kişiyyə ayrıca olaraq elə etnopsixoloji keyfiyyətlər verib ki, onlar qadınlarda olsa da onlarda fərqli cəhətdə özünü göstərir. Müasir dövrdə qadınlarla bərabər kişi xarakterində də müəyyən dəyişiklik baş verir. Azərbaycan kişi xarakteri sərtliyindən bir az daha mülayimləşməyə doğru gedir. Bəzi məsələlərdə bunu müsbət, bəzi məsələlərdə isə mənfi hal kimi qeyd etmək olar. İndiki dövrdə sözbütövlülüyn zəifləməsini bunun mənfi nəticəsi kimi götürmək olar. Gənc qızların isə son zamanlar daha çox kişi xarakterində böyüdülməsi və kişi kimi davranma hallarına rast gəlinir. Çalışmaq lazımdır ki, bu hallar aradan qaldırılsın. Azərbaycan kişi və qadın xarakterlərinə milli xarakterin əsası olaraq xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu gün ailələrimizin ən ümdə vəzifəsi yeniyetmələrimizin Azərbaycan xalqına xas olan milli-mənəvi ənənələr əsasında tərbiyə edilməsi ilə bağlıdır. Bu gün təhsil, təlim, onun məzmunu milli xarakterimizə əsaslanmalıdır. Mənbə isə “Kitabi Dədə Qorqud”da, Nizaminin

Xəmsəsində və digər bu kimi əsərlərdədir. Zamanın gərdişiyə təbiətimizə kök atmış bir çox nöqsan, yaramazlıqlardan bu yolla xilas ola bilərik.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı, “Elm və həyat”, 1996, 205 s.
2. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 481 s.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. (Dərslik). Bakı: “Çinarçap”, 2002, 620 s.
4. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı, Araz, 2000, 196 s.
5. Fətəliyev X. Ailədə milli tərbiyə. Bakı, 1996, 186 s.
6. Q.Qasımzadə. “Ədəbiyyatda millilik və beynəlmillik. Bakı, “Elm”, 1982, 273 s.
7. <http://zim.az/edebiyatshunasliq/952-aytn-rstmnzadxx-sr-azrbaycan-hekaysnd-mll-xarakter.html>
8. <https://ebooks.azlibnet.az/book/311907201733.pdf>

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ФОРМИРОВАНИЯ ПРИЗНАКОВ
НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА ПРИСУЩЕ МУЖЧИНАМ И
ЖЕНЩИНАМ У ПОДРОСТКОВ**

Парвин Алиева

Абстракт

Различие между эмоциональными формами социальных ролей, формами действий, поведенческими и гендерными особенностями, несомненно, связано с восточной культурой, в том числе с азербайджанским обществом. Мужские и женские роли являются относительными, что означает, что эти роли различны в каждом обществе. Лица находятся под влиянием гендерной системы с момента их рождения. Церемонии, предметы, взятые у них в первый день, и способ их поведения, осуществляются под влиянием таких сексуальных ролей, и учитывается гендерная система. В семействе образовательного процесса система образования (преподаватели и учителя в детских учреждениях), культура (книги и средства массовой информации) – это место, где формируются нормы детского мозга, формулируются определенные правила поведения и подразумеваются, что они «благородны» мужчин "и что такое" настоящая женщина". Из этого следует, что гендерная система оказывает большое влияние на сохранение, формирование и укрепление национальных характеристик, в частности национального характера.

**PSYCHOLOGICAL PROPERTIES OF THE FORMATION OF SIGNS
OF NATIONAL CHARACTER ARE INHERENT IN MEN AND
WOMEN IN ADOLESCENTS**

Parvin Alieva

Abstract

The distinction between emotional forms of social roles, forms of action, behavioral and gender is undoubtedly akin to the Eastern culture, including the Azerbaijani society. Male and female roles are relative, meaning that these roles are different in each society. Individuals are influenced by the gender system since their birth. The ceremonies, items taken from them on

the first day, and the manner in which they behave, are carried out under the influence of such sexual roles, and the gender system is taken into account. In the education process family, education system (educators and teachers in child care institutions), culture (books and mass media) are the place where the norms of the children's brain are shaped, formulate certain behavioral rules, and imply that they are «noble men» and what the «real woman» is. It follows from this that the gender system has a great impact on the preservation, shaping and strengthening of national characteristics, in particular the national character.

Məqalə ADPU-nun yaş və pədaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №07)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 05 fevral 2019-cu ildə daxil olmuşdur

**GENDER ASPEKTİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN AİLƏDƏ XƏYANƏT
VƏ XƏYANƏTƏ TƏHRİK EDƏN SƏBƏBLƏR HAQQINDA
BİLİKLƏRLƏ MƏLUMATLANDIRILMASI**

Zülfıyya Musayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Ümumi psixologiya kafedrasının doktorantı

Üzeyir Hacıbəyli küçəsi, 68

E-mail: zulu.zulu1987@gmail.com

Açar sözlər: ailə, xəyanət, tələbə gənclər, ənənəvi ailələr, kişi və qadın psixologiyası

Ключевые слова: семья, предательство, молодые студенты, традиционные семьи, мужская и женская психология

Key words: family, betrayal, young students, traditional families, male and female psychology

Ailə, nigah münasibətləri bir qadın və bir kişinin könüllü olaraq birgə yaşayışa razılıq verməsi və vəfa, sədaqət andı içməsi ilə başlar. Ailədə xəyanət cox ciddi psixoloji travma yaradaraq ailənin dağılmasını şərtləndirən bir problemdir. N.Z.Çələbiyevə görə “Xəyanət istənilən insan, istənilən ər-arvad ittifaqı üçün amansız sınaqdır. Buna yüngül və əhəmiyyətiz münasibət bəsləyən istənilən şəxs ya heç kim sevmir, ya da ümumiyyətlə, sevgi hissələrindən məhrumdur” [1, s.363]. Xəyanət iki qütblü prosesdir; burada xəyanət edən-aldadan və xəyanətə uğrayan-aldadılan tərəflər vardır. Xəyanət aldatma öncəsi və sonrasında aldadan və aldadılanın yaşantıları, psixologiyası baxımından mürəkkəb keçən bir dö-

nəmdir. Xəyanət problemi bəşər cəmiyyətinin-insanlığın yaranması ilə meydana çıxmışdır. Bütün tarixi dövrlərdə ailə-nigah münasibətlərində mənfi abuhava yaratmış olan xəyanət problemi nəsillərcə davam edərək bugünümüzdə də aktual olan bir məsələyə çevrilmişdir. Məhz buna görədir ki, xəyanət mövzusu ilə bağlı zaman-zaman müxtəlif səpgidə folklor nümunələri yaranmışdır. Xəyanət müasir dövrdə toplumu düşündürən, cəmiyyətin maraq obyektində olan bir problemdir. Bugün sevgi, xəyanət mövzularında filmlərin çəkilməsi, məlumatların yazılması və ötürülən informasiyanın cəmiyyətdə böyük maraq doğurması bütün bu deyilənləri təsdiq edir. Lakin önəmli olan cəhət budur ki, bugün artıq xəyanət probleminə

cəmiyyətin münasibəti, ictimai baxış forması bir qədər dəyişmişdir.

Bugün müasir insanların şüuraltında dəyişikliklər baş vermişdir. Müasir cəmiyyət sanki duyarsızlaşaraq, hər cür mənfi situasiyaya qarşı laqeyd münasibət göstərən bir topluma çevrilmişdir. Əvvəllər xəyanət, namussuzluq, şərfəsizlik deyə anlayışlara qarşı insanların şüuraltında kodlanmış, sosial izolə edilmiş normalar – münasibət vardı. Bu münasibət ictimai qınağı yaradaraq ailələrdə neqativ halların qarşısını almağa yönəlmişdi. İctimai normalar qorunur və bu normalara ciddi şəkildə əməl olunurdu. İctimai qınaq çox güclü təsir qüvvəsinə malik idi. İndi sanki hər şey adılşmış, ictimai qınaq azalmışdır. Çünki insanlar artıq hər gün xəyanət halları ilə bağlı müxtəlif xəbərlər eşidirlər. Sosial şəbəkələrdə müxtəlif xəbər saytlarında yayılan bu cür neqativ informasiyalar insanların xəyanətə qarşı münasibətini adılşdırmışdır. Bu fikri “ Qulaq gündə bir söz eşitməsə kar olar” el misalı nümunəsində fərqli formada “qulaq gündə bu mövzuda söz eşitməkdən artıq kar olmuş” kimi də şərh etmək olar. Çox eşitməkdən kar və lal olan toplum bugün hərcür neqativ hadisələrə qarşı “nəyimə lazım” düşüncəsi ilə cavab verir. “Həmi xəyanət edir, mən də etsəm nə olacaq ki?” fikrini qəbul edən müasir cəmiyyət bugün xəyanəti, ailə-

də sədaqətsizliyi dəstəkləmiş olur. Bununla yanaşı bugün çəkilən serialların əksəriyyətində aldatma – xəyanət səhnəsi çoxdur, bu da dolayısı yola topluma təsir göstərir.

Müasir cəmiyyətin əsasını təşkil edən tələbə gənclərin bu mövzu ilə bağlı münasibəti xüsusilə önəmlidir. Ailədə xəyanət və onun nəticələrinə qarşı müasir tələbə gənclərin fikri, düşüncə tərzini on il əvvəlki gənclərin düşüncə tərzini ilə nə dərəcədə uzlaşır? Ailə-nigah münasibətlərini kökündən sarsıdan, boşanma ilə nəticələnən xəyanətə bugün müasir tələbə gənclərin qızlar və oğlanların münasibəti, yanaşma tərzini fərqlidir. Təəssüfedicidir ki artıq ailə, ailədə kişi və qadın münasibətləri, gender rolu və s. ilə bağlı ənənəvi dəyərlər bir qədər öz təsir qüvvəsini itirmişdir. Bugün informasiya qloballaşmasının təsiri ilə dəyərlərin inteqrasiyası baş verir. Bugün tələbə gənclərin Avropa ailə modeli, ailədə gender bərabərliyi, xəyanət və xəyanətə qarşı tərəflərin düşüncə və davranış tərzini ilə bağlı çox geniş məlumatı vardır. Saysız-hesabsız televiziya kanallarının olması və müxtəlif xalqların ailə dəyərlərini əks etdirən filmlərin, verlişlərin nümayişi tələbə gənclərin bu istiqamətdə çox asanlıqla informasiya qəbul etməsini təmin edir. Nəticədə isə inteqrasiyalaşmış düşüncə tərzinə malik yeni gənc nəsillə formalaşır.

Ənənəvi ailələrdə kişi və qadının cəmiyyətdə statusu, vəzifə və öhdəlikləri, gender rolu və s. ilə bağlı dəyərlər tərəflərin xəyanətə qarşı münasibətinə təsir edirdi. Ənənəvi ailələrdə kişi mövqecə qadından üstün, ailədə əsas söz sahibi olmaqla, ailənin namus və şərəfinə görə daha çox məsuliyyət daşıyırdı. Əgər kişi xəyanət edərdisə, bu onun kişilik xarakteri ilə əlaqələndirilib toplum olaraq ona haqq qazandırılırdı. Xəyanət kişiliyə yaraşan, kişinin qüruruna, şərəfinə uyğun bir hal kimi dəyərləndirilirdi. Dini-nöqtəyi nəzərdən bir kişinin dörd qadınla evlənmək haqqının olması, siğə etmək və s. kimi dini qaydaların hökmü də ailədə kişi xəyanətinə bəraət qazandırır. Ənənəvi ailə modelində qadına qarşı münasibət isə tamamilə fərqli idi. Qadının əsas vəzifəsi ailə qayğıları ilə məşğul olmaq hesab olunurdu. Cəmiyyətin kişi xəyanətinə münasibəti, ictimai təzyiqlə qadınları buna göz yummağa, təmkinli olmağa, xəyanəti qəbul etməyə vadar edirdi. Qadın xəyanəti isə həmişə mənfə qərşılanmış və bu qadın adına yaraşmayan, əxlaqsız bir davranış kimi dəyərləndirilmişdir. Qadın xəyanəti, hətta, onun ailəsinə, qohumlarına yaxılan qara ləkə hesab olunurdu. Bu səbəbdən də heç kim o qadının övladları, yaxınları ilə qohum olmaq istəməzdi. Atalarımızın söylədiyi “Ana gəzən budağı bala budaq-budaq gəzər”

misalı məhz bu mənada işlənmişdir. Kişi xəyanətinə nisbətən qadın xəyanəti toplum tərəfindən şiddətli şəkildə pislənilmişdir. Bu bəzən isə xəyanətin bədəli olaraq qadının həyatına sui-qəsd edilməsi ilə nəticələnirdi. Gender aspektində xəyanətə dair ictimai qınaq və təzyiqlə formasını özündə əks etdirən ümumiləşmiş normalar qorunaraq nəsil-dən-nəsilə ötürülmüşdür.

Qloballaşma ilə xarakterizə olunan müasir dövrdə kişi və qadın xəyanəti, bununla bağlı ənənəvi dəyərlər bir qədər deqradasiyaya məruz qalmışdır. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində inteqrasiyalaşmış düşüncə tərzinə malik yeni toplum formalaşdırmışdır. İctimai həyatın bütün sahələrində olduğu kimi bugün ailə institutunda da müəyyən dəyişikliklər baş verir. Artıq müasir tələbə gənclər ənənəvi ailə modeli, ailə dəyərləri, ailədə gender rolu və icrası ilə bağlı yeni təsəvvürlərə malikdir. Formalaşan yeni təsəvvürlər müasir ailə modelini, müasir ailə dəyərlərini yaratmışdır. Bu dəyərlərin təhlili göstərir ki, tələbə gənclərin ailədə xəyanət, xəyanət edənin cinsi, xəyanətin ailə-nigah münasibətlərinə təsiri və s. ilə bağlı yeni münasibəti formalaşmışdır.

Müasir tələbə gənclər bugün qadın və kişi bərabərliyinə xüsusi önəm verirlər. Onlara görə cəmiyyət ailədə xəyanət problemini gender aspektində

bərabər dəyərləndirilməli, xəyanət həm kişi həm də qadın adına yaraşmayan mənfi xarakter əlaməti kimi qəbul edilməlidir. Ailədə kişi və qadının öhdəlikləri, gender rolunun icrası bərabərlik şərtlərinə uyğunlaşmalıdır. Bugün tələbə gənclər qadının vəzifəsinin yalnız ailə qayğılarından ibarət olması fikri ilə razılaşmır. Onlar düşünürlər ki, müasir qadın ailədə kişi ilə eyni səviyyəli mövqeyə, söz haqqına sahib olmalıdır. Ailədə bütün məsuliyyət və öhdəliklər yalnız qadının çiyinlərinə düşməməli, qayğılar bərabər şəkildə bölüşdürülməlidir. Bugün tələbə gənclərin təsəvvüründəki müasir ana modeli savadlı, karyerasını qurmuş, haqq və hüquqlarını bilən, güclü xarakterə malik qadındır. Onların fikrincə, müasir qadın sərbəstdir, azaddır və ənənəvi ailələrdəki kimi basqı, təzyiq altında əzilməyə, həddindən çox yüklənməyə qarşıdır. Ailədə müsbət psixoloji iqlimin, ailədaxili münasibətlərin qorunmasında qadınla bərabər, kişi də eyni dərəcədə cavabdehlik daşıyır. Müasir tələbə gənclər ailədə kişi xəyanətini, qadın xəyanəti qədər pisləyir, ailənin dağılmasında hər iki tərəfi eyni dərəcədə günahkar hesab edirlər. Müasir tələbə gənclər ailənin dağılmasında xəyanəti əsas təməl problem olaraq görürlər. Tələbə qızlar ailədə kişi xəyanətinə qarşı barışmaz mövqedədirlər. Formasından asılı olmayaraq əgər ailədə xəyanət baş verib-

sə nigah münasibətlərini davam etdirməyin mənasız olduğunu düşünürlər. Onlar ənənəvi ailələrdə olduğu kimi qadının ailəsini qorumaq üçün kişi xəyanətinə göz yummasını, buna görə dözümlü olmasını qətiyyənlə qəbul etmirlər. Tələbə qızlara görə bu cür hal baş verərsə buna səbr etmək olmaz. Bugün boşanmaların, natamam ailələrin sayının artması səbəblərdən biri də budur. Tələbə oğlanlar da ailədə xəyanət məsələsinə ciddi önəm verir, gender olaraq kişi və qadın xəyanətini eyni səviyyədə dəyərləndirmirlər. Onlara görə kişi xəyanətini bağışlamaq mümkündür, qadın xəyanəti isə əhviləndirilməzdir.

Bugün xəyanət probleminin gender aspektində analizi cins olaraq kişi xəyanətinin qadın xəyanətindən üstün olması faktını təsdiq edir. Bugün qadın xəyanətinə cəmiyyətin münasibətindəki sərtlik, ictimai qınaq bir qədər azalmışdır. Yəni ailədə qadın xəyanəti baş veribsə, burada səbəbkar həm də onun həyat yoldaşı, kişidir. Ailədə xəyanət artıq qarşılıqlı öhdəliklər formasında dəyərləndirilir.

Xəyanətin ailə bağlarını sarsıtması, ailəni böhran vəziyyətinə gətirərək dağılmasını şərtləndirməsi faktıdır. Gender aspektində tələbə gənclərdə ailədə xəyanət, onun səbəbləri, formaları, xəyanətə uğrayan və xəyanət edənin psixoloji durumu, davranışları, xəyanətin nəticəsi və həlli yolları

haqqında düzgün təsəvvürlər formalaşdırılmalıdır. Bu yolla gələcəkdə qurulan ailələrin xəyanət səbəbindən dağılmasının qarşısını almaq mümkündür. İlk öncə tələbə gənclərə xəyanət məvhumu, onun mahiyyəti izah edilməlidir.

Xəyanət nığahda olan kişi və ya qadının əks cinsdən olan başqa biri ilə hər cür yaxınlaşması, münasibət qurması və təmasıdır. Bu yaxınlaşma müxtəlif formalarda ola bilər:

- Qısamüddətli cismani – bədən təması xəyanət
- Qısamüddətli yalnız duyğuların təması
- Uzunmüddətli cismani – bədən təması xəyanət
- Uzunmüddətli yalnız duyğuların təması
- Həm duyğuların, həm də bədənin təması

Göstərilən formalardan asılı olaraq tərəflərin xəyanətə münasibəti dəyişir. Xəyanətin nəticəsi tərəflərin münasibətlərinin səviyyəsindən, onların şəxsi keyfiyyətlərindən asılıdır. Gender aspektində kişi və qadının xəyanət etməsində mühüm olan fərq odur ki, qadınlar daha çox duyğusal təması xəyanət edir. Kişilər isə qarşı tərəflə cinsi yaxınlığa üstünlük verirlər. Cins olaraq ən çox xəyanət edən tərəfin kişilər olması isə danılmaz faktdır. Kişilərin hegemonluğu ilə seçilən toplumda xəyanət onların haqqı kimi

dəyərləndirilir. Artıq cəmiyyətdə belə bir fikir formalaşmış; “Aldadılmayan qadın və aldatmayan kişi yoxdur”, “Xəyanət kişiliyin göstəricisidir” və s. Təəssüf ki, bu kimi fikirlər kişi xəyanətini qəbul edilməli normal hal olmasını təbliğ edir. Bununla yanaşı həmçinin müəyyən təbəqə qadın xəyanətinin namus ləkəsi kimi dəyərləndirilməsi fikrinə dəstəkdir.

Tələbə gənclərə gender aspektində xəyanət və tərəfləri xəyanətə vadar edən səbəblərin izah edilməsi məqsəduyğundur. Kişiləri xəyanətə sürükləyən təhriklər nələrdir? Burada ilk öncə tələbələrə kişi və qadın orqanizmi, fizioloji quruluşu və beyin mexanizminin funksiyaları, hormonal sistem müqayisəli şəkildə izah edilməlidir. Çünki tələbat, maraq və istəklər, reallaşan davranışlar kişi və qadın orqanizmində olan əsaslı fərqlərlə əlaqəlidir. Xəyanətin baş verməsində biososial amillərin rolu tələbə gənclərin diqqətinə çatdırılmalıdır. Müasir dövrdə texnologiyanın inkişafı vasitəsilə kişi və qadın beyininin analizi xəyanətin genetik, irsi olaraq ötürülməsi fikrini ortaya qoymuşdur.

Psixofizioloji baxımdan qadın və kişinin xəyanət etmə səbəbləri fərqlidir. Fizioloji fərqlər qadın və kişilərin istək, arzu, tələblərinə, birbaşa təsir edir. Psixoloji durum da eyni dərəcədə önəmli rol oynayır. Beləki qadınlar evləndikdən sonra həyat yoldaşlarının

münasibətinin dəyişəcəyini, kişilər isə dəyişməyəcəyini fərz edərək evlənilir. Gözləntilərdə olan bu ilkin fərqlər getdikcə daha da dərinləşir və xəyanətə gedən yolu açmış olur.

Ailədə kişi-qadın münasibətlərini uğurlu edən 4 əsas təməl anlayış vardır. Bu sevgi, hörmət, güvən və cinsi (intim) münasibətlərdə olan uyğunluqdur. Əgər ailədə göstərilən bu 4 amildən biri ilə bağlı problem yaranarsa münasibətlərdə artıq münaqişə yaranmış deməkdir. Ailə-nigah münasibətlərini daha möhkəm və uğurlu edən ilkin əsas şərt cinsi münasibətlərdə olan uyğunluqdur. Psixofizioloji nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda burada kişi və qadının münasibəti üst-üstə düşür. Qadınlar cinsəllikdə duyğusal bağ və romantizmə, kişilər isə erotizmə meyl edirlər. Qadınlar cinsəllikdən öncə güvənli münasibət istərlər. Kişilər asanlıqla erotizmin cazibə dalğasına düşür və xəyanət edirlər. Təkamül nəzəriyyəsi bu mənada kişilərə haqq qazandırır, çünki kişi beyni genetik olaraq bu cür kodlanmışdır. Burada həmçinin sosial faktorlar da nəzərə alınmalıdır. Beləki oğlan uşaqları qadınların onların cinsəl arzularının təminatçısı olması fikri ilə böyüyürlər. Cəmiyyət arasında ümumiləşmiş belə bir fikir vardır ; “kişilərin qəlbi oraya bir çox qadınların ismi yazılacaq qədər çox geniş olar”. Bu fikrin əsas mahiyyət ondan ibarətdir ki, kişilər eyni

zamanda iki və daha çox qadınla münasibət qura bilər. Kişilər sevdiyi qadın ilə şəhvət hissələrinə görə ehtiyac duyduğu qadın arasında mütləq fərq qoyar. Fərqli münasibətin olması onların xəyanət etməsini şərtləndirir. Elmi fakt olaraq təsdiq olunmuşdur ki, kişilər eyni qadınla həm duyğusal sevgi, həm də cinsəl münasibət qurmaqda çətinlik çəkirlər. Buna görə də onlar qadınları evlənəcək və əylənəcək qadın tiplərinə ayırırlar. Kişilərin psixologiyasında şəhvət hissi və sevgi münasibətləri tam uzlaşmır. Kişilər sevdiyi qadınla ailə qurduqda belə müəyyən müddətdən sonra münasibətlərdə əvvəlki həyəcan azaldığından, onlar yenidən o hissələri yaşamaq üçün macərə axtarışına çıxır və xəyanətə edirlər. Qadınlarda isə sevgi və şəhvət hissələri üst-üstə düşür. Qadın qəlbində ancaq bir kişiye yer var və bütün düşüncələri, həyatı ona bağlıdır. Bu mənada qadın xəyanətinin nəticəsi onun nigahda olduğu həyat yoldaşına qarşı duyğusal və cinsəl bağlılığının tamamilə qırılması deməkdir. Ona görə də xəyanət edən gec-tez qadın qanuni nigahını sonlandırmaq məcburiyyəti hiss edər və ciddi bir maneə olmazsa o, bunu mütləq edər. Buna görə də qadın xəyanəti ailənin dağılmasını şərtləndirən ciddi bir təhlükədir.

Psixologiya üzrə elmlər doktoru, prof. R.İ.Əliyev “Etnopsixologiya: Qloballaşma və millilik” adlı kitabında

söyləmişdir: “Bugün təhsil, təlim, onun məzmunu milli xarakterimizə əsaslanmalıdır. Mənbə isə “Kitabi-Dədə-Qorqud”da, Nizaminin “Xəməsə”sində və digər bu kimi əsərlərdədir. Zamanın gərdiyiylə təbiətimizdə kök salmış bir çox nöqsan, yaramazlıqlardan bu yola xilas ola bilərik.” (2, s.175) Düşünürük ki, müasir dövrdə tələbə gənclərin ailə həyatına hazırlanmasında, onları ailəni süquta aparan xəyanət və digər mənfi keyfiyyətlərdən uzaq olmasında, uğurlu nigah qurmasında bu ibrətamiz, hikmətli sözlər faydalı və gərəklidir. Çünki uzunömürlü nigahın, xoşbəxt bir evliliyin açarı ailə ilə bağlı müqəddəs dəyərləri özündə birləşdirən bu əbədi irsimizdə, folklor nümunələrimizdədir.

Problemin aktuallığı : İnformasiya qloballaşması dövründə ailədə xəyanət hallarının baş verməsi toplumu düşündürən, cəmiyyətin maraq obyektində olan aktual bir problemdir. Müasir dövrdə xəyanət probleminə cəmiyyətin münasibəti, ictimai baxış forması bir qədər dəyişmişdir. Dəyərlərin inteqrasiyası nəticəsində yeni ailə dəyərləri formalaşmaqdadır. Artıq müasir cəmiyyətdə ənənəvi ailə modelinə olan münasibət yeni mənə kəsb edir. Məqalədə ailə-nigah münasibətlərini kökündən sarsıdan, boşanma ilə nəticələnən xəyanət problemi geniş şəkildə şərh olunmuşdur.

Problemin elmi yeniliyi: Gender aspektində ailədə xəyanət və xəyanətə təhrik edən səbəblərin müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Problemin nəzəri əhəmiyyəti: Müasir dövrdə tələbə gənclərə ailədə xəyanət və xəyanətə təhrik edən səbəblər haqqında elmi biliklərin verilməsi, onların ailə həyatına hazırlanması prosesində xüsusi nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti : Tələbə gənclərin ailə həyatına hazırlanması məsələsində ali məktəb tələbələrində öz köməyini göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. N.Z.Çələbiyev “Ailə psixologiyası” (dərs vəsaiti) Bakı “Mütərcim” 2005, s.421
2. R.İ.Əliyev, “Etnopsixologiya: Qloballaşma və millilik” Bakı, “Nurlan”, 2007, s.179
3. Ə.Əlizadə “Qadın psixologiyası” Bakı, “Təhsil” 2015, s.416
4. Louann Brizendine, “Kadın beyni”(The Female Brain) Topkapı/İstanbul, “Lord Matbaası” 2008, s.328
5. Louann Brizendine, “Erkek beyni”(The Male Brain) Topkapı/İstanbul, “Kurtiş Matbaası” 2011, s.338
6. <https://youtu.be/ogm3XBan42M>

**ИНФОРМИРОВАНИЕ СТУДЕНТОВ О ПРЕДАТЕЛЬСТВЕ В СЕМЬЕ И
О ПРИЧИНАХ ПРЕДАТЕЛЬСТВА В ГЕНДЕРНОМ АСПЕКТЕ**

Зульфия Мусаева

Абстракт

Предательство в семье является актуальной проблемой в современном мире. В семье предательство создает серьезную психологическую травму, а также обуславливает разделение семьи. В результате интеграции ценностей формируются новые семейные ценности. Измененное отношение студентов к проблеме предательства в современном мире, характеризуется информационной глобализацией.

**INFORMING STUDENTS ABOUT GENDER-SENSITIVE CAUSES
OF BETRAYAL AND BETRAYAL IN THE FAMILY**

Zulfiyya Musayeva

Abstract

Betrayal in the family is an urgent problem in the modern world. In the family, betrayal creates a very serious psychological trauma, as well as causing the family to collapse. As a result of the integration of values, new family values are shaped. The attitude and approach style of the youth towards the problem of betrayal in modern times characterized by information globalization has slightly changed.

Məqalə ADPU-nun Ümumu psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №11)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 15 yanvar 2019-cu ildə daxil olmuşdur

ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У ПОДРОСТКОВ С НАРУШЕНИЕМ СЛУХА

Nigar İsmaylova

*AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutu,
“Sosial psixologiya” şöbəsinin kiçik elmi işçisi
Bakı ş., H.Cavid pr., 115
adaking458@gmail.com*

Açar sözlər: şəxsiyyət, eşitmə qüsuru, emosiyalar, emosional intellekt

Ключевые слова: личность, нарушение слуха, эмоции, эмоциональный интеллект

Key words: personality, hearing impairment, emotions, emotional intelligence

Введение. Для современной психологии характерной тенденцией является рассматривать эмоциональный интеллект как один из важных факторов, определяющих успешность адаптации. В этой связи, развитие и формирование эмоционального интеллекта приобрело важное значение. Само понятие эмоциональный интеллект впервые был разработан американскими психологами Д.Майером и П.Саловеем. Согласно авторам, эмоциональный интеллект помогает нам контролировать свои и эмоции других, различать и использовать эту информацию для руководства своим мышлением и действиями [7].

Один из наиболее известных исследователей в этой области Р.Бар-Он рассматривает эмоцио-

нальный интеллект как совокупность эмоциональных и социальных способностей, компетенций и навыков, которые влияют на способность человека успешно справляться с повседневными потребностями [3]. Автор утверждает, что социальные способности (способность влиять на эмоции и поведение других людей) отличаются от способностей эмоционального интеллекта (способность распознавать и регулировать свои эмоции). Как уже было сказано модель представляет целостный подход, вместо того чтобы определять конкретные компоненты, он предлагает рассматривать модель как способность человека удовлетворять собственные потребности. В ряде других исследований эмоциональный интеллект рассмат-

ривается как способность распознавать собственные чувства и чувства других, мотивировать себя и управлять эмоциями в себе и в своих отношениях [5]. Д.Гоулман в своей книге «Эмоциональный интеллект» убедительно доказывает, почему EQ имеет большее значение, чем IQ. Он считал, что причиной успеха в различных аспектах жизни является эмоциональный интеллект.

Иными словами, эмоциональный интеллект состоит из эмоциональных, социальных и индивидуальных способностей, который охватывает такие компетенции человека как управлять отношениями, регулировать эмоции и эффективно решать свои проблемы.

В частности, данная проблема может рассматриваться у подростков с нарушением слуха, которые испытывают трудности во взаимоотношения с окружающей средой и в осознании эмоциональных явлений. В ряде исследований рассматривались многие аспекты развития эмоциональной сферы детей с нарушением слуха, однако некоторые аспекты остались мало изученными, в том числе и вопрос об особенностях эмоционального интеллекта глухих детей. Целью исследования является выявить уровень эмоционального интеллекта у подростков с нарушением слуха.

Потеря слуха сопровождается особенностями психического развития, которые проявляются в формировании психических процессов и личности. Эти особенности отражаются в трудности установлении социального взаимодействия и эмоционального благополучия, так как нарушение накладывает определенные ограничения на повседневную жизнь и активность. Учитывая тот факт, что социальные и эмоциональные навыки, составляющие основу эмоционального интеллекта, приобретаются через общение, в частности во время общения с взрослыми и сверстниками, они лишаются возможности усваивать данный опыт. Помимо этого, отставание в развитии речи отрицательно влияет на сознании своих и чужих эмоциональных состояний и обуславливает упрощенность межличностных отношений.

Но с другой стороны, осознание эмоции других людей происходит более успешно, так как использование мимики, выразительных движений и жестов, внимание к выразительной стороне эмоций, способность к овладению разными видами деятельности положительно влияет на эмоциональное развитие. Как отмечает Р.М.Боскис, если для слышащих жестикulatoryные и мимические движения играют лишь вспомогательную роль в общении,

то для глухих являются основным средством общения [1].

В своих исследованиях В. Петшак отмечает, что дети с нарушением слуха имеют выраженные проблемы с опознанием и интерпретации эмоционального состояния другого человека. При этом, как установлено автором, четкие внешние проявления (мимика, жесты, пантомимика), понятность и однозначность ситуации имеют большое значение для адекватных опознаний эмоций другого человека [2].

В ряде других исследований выявлено, что дети с нарушением слуха имеют низкий уровень эмоционального интеллекта, и этому способствует неумение выразить свои эмоции и трудности с пониманием эмоции других людей [4;6], также проблемы в регуляции эмоции [8].

Материалы и методы исследования. В исследовании приняли участие 54 учащихся с нарушением слуха (из них 32 девочки и 22 мальчика). Исследование проводилось в школе-интернат 3 для детей с ограниченными возможностями здоровья в городе Баку. Возрастной диапазон составляет от 15 до 18 лет. Для исследования эмоционального интеллекта использовался опросник эмоционального интеллекта Люсина – психодиагностическая

методика, основанная на самоотчете, который состоит из 46 утверждений, измеряющих 4 шкалы (межличностный ЭИ, внутриличностный ЭИ, понимание эмоций и управление эмоциями) и 5 субшкал (МП-понимание чужих эмоций, МУ-управление чужими эмоциями, ВП- понимание своих эмоций, ВУ-управление своими эмоциями, ВЭ-контроль экспрессии). Элементы шкалы отображаются по четырехбалльной шкале с форматом ответа «совсем не согласен», «несогласен», «согласен», «совсем согласен».

Результаты исследования и выводы. В ходе исследований было обнаружено, что большинство учащихся имеют «очень низкий» (61,53%), «низкий» (34,61%) и лишь средний (3,8%) уровень эмоционального интеллекта. Вместе с тем следует подчеркнуть, что во всех параметрах не выявлен «высокий» и «очень высокий» уровень эмоционального интеллекта. Результаты исследования свидетельствуют о том, склонность к изоляции и недостаточность развития эмоциональной сферы глухих детей приводит к возникновению многих внутриличностных и межличностных проблем. С другой стороны, наиболее значимым условием развития эмоционального интеллекта

подростков является эмоциональные и социальные способности, поскольку эти умения основываются на способности понимать и управлять эмоциями.

Таблица 1

Общий уровень эмоционального интеллекта	Подростки с нарушением слуха	%
Очень низкий (<71)	32	61,53
Низкий (72–78)	18	34,61
Средний (79–92)	2	3,8
Высокий (93–104)	0	0
Очень высокий (>105)	0	0

Во второй таблице представлены средние значения шкал и субшкал эмоционального интеллекта. Как видно из таблицы среднее значение шкал составляет: МЭИ – 35,96; ВЭИ – 33,21; ПЭ–36,11; УЭ–32,71. При анализе значимости эмпирического значения было выявлено, что наибольший высокий уровень наблюдается в выраженности шкал понимание эмоций (ПЭ=36,11), а наименьший уровень в выраженности шкал управление эмоциями (УЭ=32,71).

Таблица 2

Шкалы	Среднее значение	Уровень развития
МЭИ (межличностный эмоциональный интеллект)	35,96	Низкий
ВЭИ (внутри личностный эмоциональный интеллект)	33,21	Очень низкий
ПЭ (понимание эмоции)	36,11	Низкий
УЭ (управление эмоциями)	32,71	Очень низкий
МП (понимание чужих эмоций)	20,8	Низкий
МУ (управление чужими эмоциями)	15,19	Низкий
ВП (понимание своих эмоций)	15,15	Низкий
ВУ (управление своими эмоциями)	11,25	Низкий
ВЭ (контроль экспрессии)	6,26	Очень низкий

Шкала ПЭ – понимание эмоций, обладающий наивысшим средним значением (35.68) свидетельствует о том, у глухих детей в процессе общения на первый план выступают внимание к выразительной стороне эмоций и способность к выразительным движениям и жестам.

Литература

1. Боскис Р.М. Глухие и слабослышащие дети. М.: Советский спорт, 2004. – 304 с.
2. Петшак В. Понимание глухими школьниками эмоций других людей // Дефектология. – 1981. №4. с37–42.
3. Bar-On, R. (2006). The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psicothema*, 18, supl., 13–25.
4. Calderon, R., and Greenberg, M. T., Social and emotional development of deaf children. Family, school and program effects, in M. Marschark and P. E. Spencer (Ed), *The Oxford handbook of deaf studies, language, and education* (New York, NY: Oxford University Press, 2003).
5. Goleman, D. Emotional intelligence: Issues in paradigm building. *The Emotionally Intelligent Workplace: How to Select for, Measure, and Improve Emotional Intelligence in Individuals, Groups, and Organizations*. San Francisco, CA: Jossey-Bass. (2000).
6. Terwogt M.M., & Rieffe C. (2004). Behavioral problems in deaf children: Theory of mind delay or communication failure? *European Journal of Developmental Psychology*, 1, 231–240.
7. Salovey P., Mayer J.D. Emotional intelligence// *Imagination, Cognition, and Personality*. 1990. V.9. p.185–211.
8. Southam-Gerowa M.A. & Kendall P.C. (2002). Emotion regulation and understanding: Implications for child psychopathology and therapy. *Clinical Psychology Review*.

**EŞİTMƏ QÜSURLU YENİYETMƏLƏRDƏ EMOSIONAL
İNTELLEKTİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Nigar İsmayılova

Abstrakt

Tədqiqatın məqsədi eşitmə qüsurlu yeniyetmələrdə emosional və sosial problemlərin, xüsusilə də emosional intellektin xüsusiyyətləri müəyyən etməkdir. Tədqiqatda sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün 3№-li Respublika xüsusi internat məktəbinin 52 şagirdi (eşitmə qüsurlu) iştirak etmişdir. Emosional intellektin qiymətləndirilməsi üçün Lyusinın “Emİn” sorğusundan istifadə edilib. Sorğuya əsasən, uşaqların 61,53 % «çox aşağı», 34,61% «aşağı», 3,8% isə «orta» nəticə göstərmişdir.

**FEATURES OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN ADOLESCENTS
WITH HEARING IMPAIRMENT**

Nigar İsmayilova

Abstract

The purpose of the study is to reveal the characteristics of emotional and social problems, especially emotional intelligence, in adolescents with hearing impairment. The study involved a student of Republican special boarding school No. 52 for children with limited health. Lucy's «Emin» survey was used to assess emotional intelligence. According to the survey, 61,53% of children showed «very low», 34,61% «low», 3.8% «average» results.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun «Sosial psixologiya» şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №13).

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Məqalə redaksiyaya 08 fevral 2019-cu ildə daxil olmuşdur.

NƏZƏRİ TƏFƏKKÜR ANLAYIŞI VƏ ONUN TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

Pərvanə Məmmədova

Gəncə Dövlət Universiteti Psixologiya

kafedrasının baş müəllimi

Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 429

pervane_memmedova_1974@mail.ru

Açar sözlər: *kiçikyaşlı məktəbli, nəzəri təfəkkür, psixi funksiya, psixi inkişaf, təlim fəaliyyəti, idrak fəallığı, öyrənmə, inkişafetdirici təlim*

Ключевые слова: *младший школьник, теоретическое мышление, психическая функция, психическое развитие, учебная деятельность, познавательная деятельность, усвоение, развивающее обучение*

Key words: *younger schoolchildren, theoretical thinking, mental function, mental development, training activity, cognitive activity, learning*

GİRİŞ

Respublikamızda aparılan sosial-iqtisadi islahatlar ümumi təhsilin hal-hazırkı və gələcək inkişafının vacibliyini şərtləndirir. Müasir dövrdə informasiya axınının əhəmiyyətli dərəcədə artması bir tərəfdən, tədris proqramlarının məzmununun operativ şəkildə yenilənməsini aktuallaşdırır, digər tərəfdən elmi biliklərin mənimsənilməsinin münasib, dəqiq tempinin müəyyənləşdirilməsində çətinlik yaradır. Təhsil sistemində aparılan islahatlarda əsas diqqət ibtidai siniflərə yönəldilir. Çünki məhz ibtidai siniflərdə L.V.Zankov, V.A.Krutetski, D.B.Elkonin və başqalarının qeyd etdiyi kimi, şagirdin intellektual poten-

sialı yığılır, idrak maraqları və təlim fəallığı inkişaf edir.

Kiçik məktəb yaş dövrü şəxsiyyətin inkişafı üçün əhəmiyyətli potensial imkanların mövcud olduğu dövrdür. Ona görə də L.İ.Bojoviç, A.A.Lyublinskaya, L.M.Fridman və başqalarının göstərdiyi kimi, məktəbdə müsbət sosial-psixoloji mühitin yaradılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə şəraitdə şagird ilkin məktəb tələbatlarını tez mənimsəyir, bilik qazanma prosesinə fəal qoşulur.

N.F.Talızina, N.A.Mençinskaya, M.İ.Maxmutov və başqaları öyrənmə bacarığının olmamasını təlimdə müvəffəqiyyətsizliyi yaradan əsas səbəblər-

dən biri hesab edirlər. Uşağa müstəqil öyrənməyi öyrətmək, dərk olunan obyektə tədqiq etməyi aşılamaq, başqa sözlə desək, onu təhsilin subyektinə çevirmək vacib şərtlərdəndir. Bu o zaman mümkündür ki, ibtidai təhsil mərhələsində şagirdlərdə müstəqil nəzəri idrak qabiliyyəti inkişaf etdirilsin.

İbtidai siniflərdə təlim fəaliyyətinin düzgün təşkil olunması, nəzəri anlayışlar sisteminin mənimsədilməsi və digər vacib şərtlər nəzəri təfəkkürün inkişafına şərait yaradır. D.B.Boqoyavlinskaya, V.V.Davıdov, A.Z.Zak, S.E.Kovalyov, L.K.Maksimov, M.A.Xolodnaya və başqalarının tədqiqatlarında göstəriləndiyi kimi, nəzəri təfəkkür yalnız məzmunla doğru istiqamətlənmiş, həmçinin “ideal məhsulların” qurulması formasına yönəlmiş olur. R.A.Ataxanov, V.V.Beliç, X.J.Taneyeva, L.S.Yakunova və başqalarının apardığı tədqiqatlar empirik və nəzəri təfəkkürün funksionallığı, qanunauyğunluqları probleminin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. A.B.Vorontsov, V.A.Qurujapov, O.S.Ostroverx, D.B.Elkonin və başqaları ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai təhsil mərhələsində hər bir uşağın təhsilinin fərdi hərəkət trayektoriyasının qurulmasının və psixoloji-pedaqoji diaqnostikasının əhəmiyyətini xüsusi vurğulayırlar. Şagirdin ümumi inkişaf səviyyəsinin, o cümlədən nəzəri təfəkkürün inkişafının sistemə uyğunlaşdırılması vacibdir.

Fikri prosesdə sözün, obrazın və ya hərəkətin əsas rol oynamasından, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsindən asılı olaraq təfəkkürün üç növü ayırd edilir: 1) əyani-əməli; 2)əyani-obrazlı; 3) sözlü-məntiqi. Bundan başqa, qarşıda duran məsələnin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq təfəkkürün iki növü ayırd edilir: 1)praktik təfəkkür; 2)nəzəri təfəkkür.

Əyani-əməli (əşyavi, praktik) təfəkkür təşkilati, konstruktiv, istehsalat və digər praktik fəaliyyətlə bağlı olan konkret məsələlərin həllinə yönəlmiş olur. Praktik təfəkkür, hər şeydən əvvəl, texniki-quraşdırma işləri ilə bağlı olur.

Əyani-obrazlı (bədi) təfəkkür təsəvvür və obrazlara əsaslanır. Başqa sözlə desək, bu zaman insan mücərrəd fikirləri, ümumiləşdirməni konkret obrazlara çevirir.

Sözlü-məntiqi (müjərrəd) təfəkkür məfhumlarla məntiqi əməliyyatların aparılması nəticəsində həyata keçirilir. Müjərrəd təfəkkür təbiət və cəmiyyətdə ümumi qanunauyğunluqların tapılmasına yönəlir. Sözlü-məntiqi təfəkkür ümumi əlaqə və münasibətləri əks etdirir. Təfəkkürün bu növü əsas etibarilə anlayışlara istinad edir, təsəvvür, obraz ikinci dərəcəli rol oynayır.

Təfəkkürün bütün növləri bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Əksər insanlarda təfəkkürün müxtəlif növləri eyni səviyyədə inkişaf etmiş olur. Lakin cari məsələnin xarakterindən asılı olaraq, təfəkkürün bu və ya digər növü ön

plana keçir. Həmçinin, təfəkkürün inkişafı yaş xüsusiyyətlərinə malikdir. Belə ki, erkən uşaqlıq yaşı dövründə əyani-əmali, məktəbəqədər yaş dövründə əyani-obrazlı, kiçik məktəb yaşı dövründə sözlü-məntiqi təfəkkür təzahür edir.

İctimai-tarixi inkişaf prosesində insanın intellekti ilkin olaraq praktik fəaliyyət əsnasında formalaşmışdır. Məsələn, əvvəlcə insanlar təcrübi yolla torpaq sahələrini ölçməyi öyrənmişdir, daha sonra tədricən xüsusi nəzəri elm sahəsi – həndəsə yaranmışdır.

Genetik baxımdan təfəkkürün ən erkən növü əyani-əmali təfəkkürdür. Təfəkkürün bu növünün əsas mahiyyəti əşyalarla əməliyyat aparmasıdır. İlkin formada təfəkkürün bu növü heyvanlarda da özünü göstərir. Əyani-əmali, manipulyativ təfəkkürün əsasında əyani-obrazlı təfəkkür yaranır. Təfəkkürün bu növü üçün fikrən, əyani obrazlarla iş əsas təşkil edir. Təfəkkürün yüksək pilləsini təcridi, mücərrəd təfəkkür təşkil edir. Təfəkkürün bu növü praktika ilə əlaqəni saxlayır.

Əqli fəaliyyətin məzmunundan asılı olaraq praktik, bədii və elmi təfəkkür növləri ayırd edilir. Praktik (operativ) təfəkkürün struktur vahidi – əməliyyat, bədii təfəkkürün struktur vahidi – obraz, elmi təfəkkürün struktur vahidi – anlayışdır.

Ümumiləşdirmənin dərinliyindən asılı olaraq, empirik və nəzəri təfəkkür

növləri fərqləndirilir. Empirik (təcrübi) təfəkkür təcrübə əsasında ilkin ümumiləşdirmə verir. Empirik dərk etmə – idrakın aşağı, elementar pilləsidir. Empirik təfəkkürü praktik təfəkkürə qarışdırmaq olmaz.

Nəzəriyyəçinin əqli fəaliyyəti praktikadan müvəqqəti uzaqlaşmaq üzərində mərkəzləşir (idrakın birinci yolu). Praktikin əqli fəaliyyəti abstrakt təfəkkürdən praktikaya keçid üzərində mərkəzləşir (idrakın ikinci yolu). Praktik təfəkkürün xüsusiyyətləri incə müşahidəçilik, diqqəti hadisənin müxtəlif detalları üzərində mərkəzləşdirmək qabiliyyəti, düşüncədən hərəkətə çevik keçmək bacarığı və s.dir. İnsanın praktik təfəkkürünə onun ağılı ilə iradəsinin optimal qarşılıqlı əlaqəsi, fərdin idrak, nəzarət və enerji imkanları xasdır. Praktik təfəkkür əsas məqsədin operativ qoyulması, çevik planların və proqramların seçilməsi, gərgin fəaliyyət şəraitində özünə nəzarət bacarığının olması ilə əlaqədardır.

Nəzəri təfəkkür dərk olunan obyektin onun zəruri əlaqələr sistemində tədqiq edərək, ümumi münasibətləri aşkar edir. Onun nəticəsi – konseptual modelin qurulması, nəzəriyyənin yaradılması, təcrübənin ümumiləşdirilməsi, müxtəlif hadisələrin inkişaf qanunauyğunluqlarının açılması və s.dir. Nəzəri təfəkkür praktika ilə əlaqəlidir, lakin özünün son nəticəsinə görə müstəqil xarakter daşıyır. O, keçmiş bilik-

lərə istinad edir və növbəti idrakın əsasına xidmət edir.

Nəzəri təfəkkür aşağıdakı komponentləri əhatə edir: mənalı təhlil, planlaşdırma, refleksiya. Sadalanan əqli işlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Təhlil etmək qabiliyyəti mürəkkəb məsələləri araşdırmağa imkan yaradır. Planlaşdırma icra olunacaq işlərin ardıcılığını müəyyən etməyə, üsul və vasitələrin seçilməsinə kömək edir. Refleksiya insanın öz hərəkətlərini dərk etməsi olub, məsələnin həlli prosesini tənzim edir, düzgün qiymətləndirməni təmin edir.

Nəzəri təfəkkürün təməlinə “məzmunlu” və ya “nəzəri” ümumiləşdirmə durur. Ümumiləşdirmənin bu tipi əşyaların təhlil edilən sistemini təyin edir, ümumi əsaslarını ayırd edir. Əşyalar arasındakı əlaqəni tamın, yəni, bütün sistemin daxilindən izləməyə imkan verir. Empirik təfəkkür əşyaların sistemləşdirilməsi, qruplaşdırılması məqsədi daşıyır. Onun əsasında empirik və ya formal ümumiləşdirmə dayanır. Bu zaman əşyaların qarşılaşdırılması yolu ilə onlarda eyni, ümumi, uyğun, oxşar olanlar aşkar edilir. Bunun ardınca, bu ümumiləşdirmə sözlə ifadə edilir, həmin əşya digər əşyalardan təcrid edilir, yəni mücərrədləşdirilir. Bununla da empirik anlayış formalaşdırılır. Bu əlaqə nəzəri anlayışla möhkəmləndirilir. Empirik anlayışdan fərqli olaraq, nəzəri anlayış

həmişə əşyalar sinfində eyniliyi aşkar etmir, ayrı-ayrı əşyaların qarşılıqlı əlaqəsini sistemin, tamın daxilindən izləyir, aşkarlayır.

Nəzəri təfəkkürün tədqiqi müasir dövrdə psixologiya elminin qarşısında duran aktual problemlərdən biridir. Məsələ ona görə aktualdır ki, əvvəla problem çətin olduğu üçün sonunadək araşdırılmamışdır. İkincisi, problemin nəzəri və praktik cəhətdən öyrənilməsinə müxtəlif aspektdən yanaşmaların olması nəzəri təfəkkürün mahiyyətinin açılmasını mürəkkəbləşdirir.

Təfəkkür psixologiyanın ən maraqlı və maraqlı olduğu qədər də mürəkkəb bölmələrindən biridir. İnsanların təfəkkürün qanunlarını öyrənməyə can atması tarixi baxımdan psixologiyanın müstəqil elm kimi formalaşmasından çox əvvəllərə gedir. Təfəkkür yalnız psixologiyanın deyil, həmçinin, fəlsəfə, məntiq, pedaqogika, fiziologiya, kibernetika elmlərinin də predmetidir. Nəzəri təfəkkür problemini öyrənərkən filosofların, psixoloqların və pedaqoqların nəzəri təfəkkürün mahiyyəti və formalaşması xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş işlərinə istinad edirik.

Təfəkkür haqqında ilk nəzəriyyələrin yaradılması qədim filosoflara – Aristotel, Sokrat, Demokrat, Heraklit və başqalarına aiddir. Sonrakı dövrlərdə alimlər təfəkkürün çoxsaylı tipləri içərisində nəzəri təfəkkürü ayırmışlar. Elmi, nəzəri biliklərin inkişafı

hələ qədim yunan filosoflarının diqqətini çəkmişdir. Aristotelin fikrincə, nəzəri elmlər praktik elmlərə nisbətən daha qiymətliyərlər. Elmi, fəlsəfi biliklər isbat olunmazdır və bilavasitə intellektual intuisiya ilə dərk olunur, deməli, “bütün elmi biliklər ümumi haqqında biliklərdir”. Aristotel tərəfindən irəli sürülən “məsələnin tarixi”, “problemin qoyuluşu”, “lehinə və əleyhinə arqumentlər”, “həll” və s. anlayışlar alimlər tərəfindən bu gün də geniş istifadə olunur. Sokrat həqiqət axtarışını hər şeydən ali hesab edirdi. O, dialoqu həqiqətin tapılmasının əsas metodu hesab edirdi. Onun fikrincə, məsələnin düzgün həllinin tapılması prosesində bütün nöqtəyi-nəzərləri dinləmək və tənqidi müzakirə etmək lazımdır. R.Dekart təəccüb və şübhə hissini təfəkkürün bələdləşmə funksiyasını yerinə yetirdiyini qeyd edərək, idrakın əsası hesab edirdi.

İlk dəfə təfəkkürün empirik və nəzəri tiplərinin fərqləndirilməsi alman filosofu Hegelə məxsusdur. Hegel hissi təcrübənin nəticələrinə əsaslanan əqli fəaliyyəti empirik təfəkkür hesab edirdi. Odyektlərin mahiyyəti və onların daxili inkişaf qanunlarının ağılla açılmasını Hegel nəzəri təfəkkür adlandırdı. Duyğulara əsaslanan, daxili refleksiya olmadan biliklərin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradan empirik təfəkkürü “sadələvh təfəkkür” adlandırdı [6].

Təfəkkür problemini tədqiq edən psixoloqlar hesab edirlər ki, bu idrak prosesi özündə yaradıcı inkasın fəal formasını və gerçəkliyin insan tərəfindən dəyişdirilməsini təcəssüm etdirir. İnsanlar nəzəri və praktik nəticələri hissi informasiyalar əsasında çıxarır. Təfəkkür məişəti yalnız ayrı-ayrı əşyalar, hadisələr və onların xüsusiyyətləri şəklində əks etdirmir, həm də onların arasında mövcud olan, bilavasitə qavrayışla verilməyən əlaqə və münasibətləri təyin edir. Praktikada təfəkkür ayrıca psixi proses kimi mövcud deyil, o, digər idrak proseslərinin, yəni, qavrayış, diqqət, hafizə, təxəyyül və nitqin işində iştirak edir. Bu idrak proseslərinin ali forması mütləq şəkildə təfəkkürlə əlaqədardır. Təfəkkürün bu idrak proseslərində iştirak dərəcəsi onların inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Təfəkkürün digər psixi proseslərdən fərqi onun məsələ həlli ilə, problemlə situasiya ilə bağlı olmasındadır.

Təfəkkür mürəkkəb psixi prosesdir. Psixoloji ədəbiyyatlarda təfəkkürün çoxsaylı təsnifatı mövcuddur. A.V.Bruşlinski, V.Q.Krısko, P.S.Nemov və başqa psixoloqlar tərəfindən bu idrak prosesi müxtəlif cür təsnif olunmuşdur. Mövcud təsnifatların çoxu dixotomik prinsipə əsaslanır. Tədqiqatçılar nəzəri təfəkkürün yaradıcı təfəkkürlə, sözlü-məntiqi təfəkkürlə, praktik təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu xüsusi olaraq qeyd edirlər.

Psixoloqlar sübut etmişlər ki, istər ayrı-ayrı mədəniyyətlərdə, istərsə də ayrı-ayrı subyektlərdə eyni zamanda təfəkkürün müxtəlif növləri özünü göstərə bilər. Bu isə insan təfəkkürünün heterogenlik xassəsinə malik olduğu qənaətinə gəlmək üçün əsas verir. Eyni fəaliyyət prosesində həm nəzəri, həm praktik, həm yaradıcı və s. təfəkkür növləri iştirak edə bilər. Fəaliyyətin xarakterindən və yekun nəticədən asılı olaraq təfəkkürün bu və ya digər növü üstünlük təşkil edir. Təlim prosesində təfəkkürün hər bir növünün inkişafı üçün lazımi şərait yaratmaq lazımdır.

Jan Piaje uşaqlarda intellektin inkişafının dörd mərhələsini qeyd edir [8]:

- hissi-hərəkəti (sensomotor) təfəkkür mərhələsi – uşaq doğulandan 2 yaşa qədər olan müddəti əhatə edir;
- əyani-əməli təfəkkür mərhələsi – 2 yaşdan 7 yaşadək olan müddəti əhatə edir;
- əşyalarla konkret əməliyyat mərhələsi – 7–8 yaşdan 11–12 yaşadək olan müddəti əhatə edir;
- sözlü-məntiqi təfəkkür (formal əməliyyat) mərhələsi – 11–12 yaşdan 14-15 yaşadək olan dövrü əhatə edir.

Bu tədqiqatlar öz dövrləri üçün aktualıq kəsb edərək böyük elmi əhəmiyyət daşıyır.

Bir çox alimlərin, o cümlədən L.S.Viqotskinin apardığı tədqiqatlar

göstərir ki, nəzəri təfəkkürün inkişafı kiçik məktəbli yaşının sonunda refleksiya, iradilik, özünütənzimə qabiliyyəti kimi əsas yenitörəmələrin yaranmasını təmin edir [5].

Son dövrlərdə nəzəri təfəkkürün eksperimental baxımdan çox sahəli tədqiqatı xeyli inkişaf etmişdir. Belə ki, istər ümumi psixologiyada, istərsə də psixologiyanın xüsusi sahələrində nəzəri təfəkkürün tədqiqatı intensiv xarakter daşıyır. D.B.Elkonin, V.V.Davidov, N.N.Poddyakov, L.V.Zankov və başqalarının idrak fəaliyyətinin inkişafının öyrənilməsinə yönəlmiş tədqiqatları uşaq psixologiyasının və pedaqoji psixologiyanın inkişafında çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu alimlər elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi, informasiya axınının çoxaldığı yeni ictimai-tarixi şəraitdə uşaqların aqli inkişafında baş verən köklü dəyişiklikləri faktlarla göstərərək sübut etdilər ki, hətta ibtidai sinif şagirdlərində ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə qabiliyyətinin səviyyəsi kifayət qədərdir. V.V.Davidov təlim psixologiyasına dair tədqiqatlarında göstərir ki, təhsilin təkmilləşdirilməsi təfəkkür tiplərinin dəyişdirilməsini, dialektik-nəzəri təfəkkür “modelinin” yaradılmasını tələb edir [7].

Azərbaycan psixoloqlarından prof.Ə.Bayramovun [1], prof.Ə.Əlizadənin [2] və prof.Ə.Qədirovun da [4] qeyd etdikləri kimi, müasir psixo-

logiyada “xüsusidən ümumiyyə”, “əyani-obrazlıdan və ya hissindən mücərrədə” keçid, yəni konkretdən mücərrədə yüksəlmə birtərəfli proses kimi şərh olunur və indiyə qədərki tədqiqatlarda əsasən bu istiqamətin üstün olduğu qeyd edilir. Ancaq keçidin ikinci, həm də əsas tərəfi – mücərrəddən konkretə prosesini araşdırmaq nəzərdən qaçırılmışdır. Ə.Qədirov qeyd edirdi ki, kiçikyaşlı məktəblilərdə mücərrədləşdirmənin inkişafı cəmiyyətin mədəni səviyyəsi ilə əlaqədar, onu əhatə edən aləmi dərk etmə prosesində, bilavasitə praktik fəaliyyətdə baş verir [4].

Bu məsələ nəzəri cəhətdən görkəmli psixoloq S.L.Rubinşteynin tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır [14].

Rubinşteynin fikrincə, “elmi”, “nəzəri”, “mücərrəd” təfəkkür:

hissi məlumatlardan istiqamət alıb, şeylərin əsas əlamətlərini kölgədə buraxan xassələrdən təcrid olunmaqla, məfhumlarda öyrənilən hadisələrin təbiətini müəyyənləşdirir.

şeylərin bu məfhumlarda əks olunan mühüm əlamətlərinə əsaslanaraq, onların hissi-müşahidə aləmində necə təzahür etdiyini aydınlaşdırır.

Məktəblilərin maksimum əqli inkişafının təmin edilməsi müasir təhsil sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri hesab olunur. Kiçikyaşlı məktəblilərin əqli inkişafının təlimdən asılılığı – təlimin aparıcı rola malik

olması bütün psixoloqlar tərəfindən qəbil olunur. Son zamanlar təlimlə əqli inkişafın əlaqəsi məsələsi geniş tədqiq edilir. N.S.Leytes tədqiqatlarında göstərir ki, ümumi əqli inkişaf təfəkkürün keyfiyyətlərindən asılıdır [12]. N.A.Mençinskaya və D.N.Boqoyavlenskinin qeyd etdikləri kimi, bilik əldə etmək üçün şagirdlər lazımi fikri əməliyyatlara yiyələnməlidirlər [11]. N.A.Mençinskaya təfəkkürün çevikliyi, əyani və mücərrəd komponentlər arasında əlaqəni, təhlil-tərkib fəaliyyətinin müxtəlif səviyyələrini əqli inkişaf prosesində əsas faktor hesab edir. Z.İ.Kalmıkova təfəkkürün qənaətcilliyini psixi inkişafın əsas kriteriyası hesab edir [10]. L.V.Zankov bu nəticəyə gəlmişdir ki, təlim prosesində bütün fikri əməliyyatlar vəhdət halında fəaliyyət göstərməlidir [9]. N.D.Levitov təfəkkürün müstəqilliyini, tənqidiliyini, çevikliyi, ümumiləşdirmə bacarığını əqli inkişafın göstəriciləri hesab edir [13].

Təlim materialının mənimsənilməsində sözlü-məntiqi, həmçinin, nəzəri təfəkkür xüsusi rol oynayır. Digər tərəfdən düzgün təşkil edilmiş təlim prosesi şagirdlərdə mücərrəd, nəzəri təfəkkürü inkişaf etdirir. Professor Ə.S.Bayramov eksperimental tədqiqatlar vasitəsilə müəyyən etmişdir ki, hətta kiçik məktəblilərin təlim fəaliyyətində əlverişli şərait yaradıldıqda, onlarda təfəkkürün müstəqilliyi və

tənqidiliyi lazımi səviyyədə inkişaf edir [1].

Beləliklə, nəzəri təfəkkür kiçik məktəb yaş dövründə inkişaf etməyə başlayır. Ona görə də, əsas yük ibtidai təlimin üzərinə düşür. Bunun üçün ilk növbədə nəzəri biliklərin ötürülməsi prinsipinə müvafiq olaraq, təhsil sistemi yenidən təşkil olunmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. B., 1967.

2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. B., 1999.

3. Əlizadə Ə.Ə. Şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin psixologiyası. Bakı, 1973.

4. Qədirov Ə.Ə. Kiçik yaşlı məktəblilərdə mücərrədləşdirmənin inkişafı. Bakı, 1973.

5. Выготский Л.С. Мышление и речь. М., 2016.

6. Гегель. Энциклопедия философских наук: в 3 т. М., 1974-1977.

7. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. Москва, 1996.

8. Ж.Пиаже. Речь и мышление ребенка. Москва, 1994.

9. Занков Л.В. Развитие учащихся в процессе обучения. М., 1963.

10. Калмыкова З.И. Проблемы диагностики умственного развития учащихся. М., 1975.

11. Менчинская Н.А., Богоявленский Д.Н. Психология усвоения знаний в школе. М., 1959.

12. Лейтес Н.С. Об умственной одаренности. М., 1960.

13. Левитов Н.Д. Детская и педагогическая психология. М., 1969.

14. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. Москва, 1958.

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЕГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Парвана Мамедова

Абстракт

Особое внимание в реформировании системы образования уделяется начальной школе. Сделать ученика субъектом собственного образования очень важно. Правильно организованная в начальном звене школы учебная деятельность, освоение системы теоретических понятий и др. способствуют развитию теоретического мышления. Систематическая диагностика уровня развития младших школьников, в том числе

теоретического мышления очень важно. Теоретическое мышление выявляет всеобщие отношения, исследует объект познания в системе его необходимых связей. Его результат – построение концептуальных моделей, создание теорий, обобщение опыта, раскрытие закономерностей развития различных явлений. Важными компонентами теоретического мышления являются анализ, планирования и рефлексия. При изучении вопроса о теоретическом мышлении мы опираемся на работы философов, педагогов и психологов.

THEORETICAL THINKING AND ITS RESEARCH DIRECTION

Parvana Mammadova

Abstract

The main focus of reforms in the education system is on primary classes. Turning students to the main subject of education is the main aim. The correct organization of training activities in primary grades, the adoption of a theoretical conceptual system is the basis of theoretical thinking. It is important to systematically diagnose the student's overall level of development as well as theoretical thinking. The theoretical conceptual object is discovered by exploring general relationships. Its outcome – conceptual model, the theory of creation, summarizing experience, opening up of incidents, etc.

Məqalə Gəncə Dövlət Universitetinin Psixologiya psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №19)
Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 09 yanvar 2019-cu ildə daxil olmuşdur

MƏHKUMLARIN YENİ MÜHİTƏ UYGULAŞMASININ EMPİRİK TƏHLİLİ

Xalida Xəlilova

*AMEA-nın Fəlsəfə institutunun Sosial psixologiya
şöbəsinin kiçik elmi işçisi, dissertantı
AZ1073, Bakı ş., H.Cavid pr., 115.
E-mail: xalida-83@rambler.ru*

Açar sözlər: *uyğunlaşma, sosial-psixoloji adaptasiya, şəxsiyyət, həyatı
münasibətlər modeli, məhkum, yeni mühit, resosializasiya, dəyərlər*

Ключевые слова: *адаптация, социально-психологическая адапта-
ция, личность, модель жизненных отношений, заключенный, новая
среда, ресоциализация, ценности*

Key words: *adaptation, socio-psychological adaptation, personality, model
of life relations, prisoner, new environment, resocialization, values*

GİRİŞ

İctimai həyatın dinamikliyi in-
sanlar arasındakı münasibətlərdə,
onların davranış və rəftarında da öz
əksini göstərir. Eyni zamanda elmi-
texniki tərəqqi və müasir ictimai in-
kişaf bir sıra yeni psixoloji problemlər
yaradır. Həssaslıq və emosionallıq
zəifləyərək insanlar arasında biganəlik,
rəftar və davranışda kobudluq kimi
hallar özünü göstərir. Cəmiyyətdə baş
verən qanun pozuntularına qarşı qanun
çərçivəsində cəza tədbirləri görülür.
Cinayət əməlinə görə azadlıqdan
məhrum edilən şəxsə hökm oxunduq-
dan sonra məhkumluq dövrü başlayır
və məhkumun həyatında ciddi dəyi-
şiklər baş verir. Məhkumun yeni şəraitə

uyğunlaşma müddəti onun psixoloji
xüsusiyyətlərindən və düşdüyü mühit-
dən aslıdır [1].

Tədqiqatın aktuallığını cəzasını
çəkmiş və dəyişmiş həyat şəraitində
resosializasiyaya məruz qalan məh-
kumların sosial-psixoloji uyğunlaşması
təşkil edir.

Hüquq psixologiyasında məhkum-
lar həyatı dəyərləri dəyişmiş və yalnız
hüquq-mühafizə orqanlarının deyil,
həmçinin, cəmiyyətin (sosial işçilərin,
psixoloqların, sosioloqların) xüsusi
diqqətini tələb edən qeyri-sosial yö-
nümlü insanlardır, çünki onlar bir çox
hallarda azadlığa çıxandan sonra belə
əvvəlki tək qanuna riayət etməyə və
sosial baxımdan xoş rəftara köklən-
məyiblər.

Sosial-maddi çətinliklər, iş tapma problemi, məhsuldar sosial əlaqələrin bərpasındakı çətinliklər – azadlığa çıxmış məhkumun əhatəsində müxtəlif və çətin həll olunan problemlər formalaşdırır. Bu isə öz növbəsində, onun yenidən tam şəkildə resosializasiyasını çətinləşdirərək, onu yenidən cinayət törətməyə sövq edir. Məhkumlara elmi cəhətdən əsaslanmış hərtərəfli psixoloji müşayiət sisteminin (sosial-psixoloji tyutorinq (ing. tutoring – öyrətmək) tətbiq edilməməsi, onların yenidən cinayət törətmək ehtimalını artırır [3].

Penitensiar sistemdəki iş təcrübəsi göstərir ki, residiv cinayətlərdəki artım əvvəllər məhkum olunmuş şəxslərin dəyişmiş həyat şəraitinə sosial-psixoloji uyğunlaşmasından bilavasitə asılıdır [5]. Bu fakt tədqiqat mövzusunə xüsusi aktualıq verir.

Mütəxəssislər tərəfindən səmərəli sosial-psixoloji uyğunlaşma cinayətin önlənməsi metafaktorunu kimi baxıldıqda, keçmiş məhkumların dəyişmiş həyat şəraitinə uyğunlaşma prosesinin məzmun və struktur-fəaliyyət xüsusiyyətlərinin hərtərəfli öyrənilməsinin vacib praktiki əhəmiyyət kəsb etdiyini iddia etmək olar.

Məhkumların sosial-psixoloji problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olan bir çox tədqiqatçılar müxtəlif terminologiyadan istifadə etsələr də, məzmun etibarilə, demək olar ki, eynidir. Belə

ki, sosializasiya, resosializasiya, rehabilitasiya, sosial adaptasiya eyni mənə ifadə edərək, azad edilmiş məhkuma azadlıqda öz davranışının yeni sosial dəyərli motivasiya sistemini qurmağı, dəyişilmiş həyatı münasibətlərin qəbul edilə biləcək modelini müəyyənləşdirəcək yeni dəyərləri formalaşdırmağı və itirilmiş sosial statusun bərpasına yardımını nəzərdə tutur [10].

Tədqiqatın nəzəri fərziyyəsi. “Adaptasiya” termini (latın mənşəli adaptation sözündən götürülərək mənəsi “uyğunlaşma” deməkdir) psixologiyaya təbiət elmlərindən keçib və ümumi şəkildə orqanizmin quruluş və funksiyalarının yaşayış mühitinə uyğunlaşması kimi başa düşülür [14]. Azadlığa çıxmış məhkumun sosial-psixoloji adaptasiyası (uyğunlaşması) deyildikdə isə onun əsas vəzifəsinin sağ qalmaq və dəyişmiş həyat şəraitində cəmiyyətin hüquqi sahəsinə konstruktiv uyğunlaşmaqdan ibarət olduğu nəzərdə tutulur.

Buna görə, məhkumun yeni həyat şəraitində sosial mühitə uğurlu adaptasiyasının psixoloji qanunauyğunluqlarının dərki, şəxsin sosiallaşmasının mürəkkəb adaptasiya mexanizmi kontekstində tədqiqini tələb edir. Bu, bir sıra psixoloji məsələlərin həllini nəzərdə tutur. İlk növbədə, bura yeni rolların mənimsənilməsi və motivasiya tələbatlı sosial dəyərli sahənin formalaş-

dırılması, daha sonra Mən-konsepsiyasının yenidən qurulması, həyati münasibətlər modelinin transformasiyası və son olaraq, əmək motivasiyasının formalaşması və real işədüzəlmə imkanlarının axtarışı daxildir [1].

Məhkumun dəyişmiş həyat mühitinə sosial-psixoloji uyğunlaşmasının nə dərəcədə uğurlu olması, əsasən, daxili subyektiv (mental) aləmin məzmunu ilə sosial mühitin dəyişmiş mənasının müqayisəsi zamanı meydana çıxan, özünütəyinetmənin əsasında yaranan ictimai iyerarxiya sistemində məhkumun özü tərəfindən müəyyən edilmiş ilkin özünü identifikasiya mövqeyi ilə müəyyən edilir [2]. Bu halda təbii olaraq baş vermiş dəyərləndirici-mənalandırıcı anomiyaya (parçalanma) effekti psixoloqlar tərəfindən destruktiv sosiallaşma nəticəsində baş vermiş cinayətkar residivin ikinci metafaktor riski kimi qəbul edilir [15]. Məhz bu səbəbdən psixoloqlar hüquqi sahədə həyata keçirilən, məhkumun şəxsiyyətinin uğurlu resosializasiyasının cəmiyyətin sosial, mənəvi və əxlaqi-etik şərtlərilə inkultural olmalı olduğu fikrində yekdildirlər [16]. Bununla bərabər, adaptasiya özü şəxsiyyətdə mövcud olan və yeni şəraitə adekvat yanaşan ehtiyatların psixobiososial sistemi əsasında uyğunlaşma kimi nəzərdən keçirilir. Bu baxımdan, bəzi müəlliflər şəxsiyyətin mental resursu anlayışından istifadəyə

meyillidirlər [13]. Bu anlayışdan istifadə işimizdə məhkumun şəxsiyyətinin sosial-psixoloji adaptasiyası probleminə yeni bir aspektdən yanaşmağa imkanı verəcək.

Dəyişmiş mühit şəraitinə fərdin uyğunlaşmasının ən əhatəli dövrlərini müəyyənələdirən Yan Şepanski, azadlığa çıxandan sonra məhkumun sosiallaşmanın dörd mühüm dövrünü keçirdiyini qeyd edir:

Uyğunlaşma - iş və yaşayışla bağlı həyati vacib problemlərin həllinin axtarışı;

- rollu – azadlığa çıxandan sonra yeni statusun əldə edilməsi, mənəvi və əxlaqi problemlərin doğrduğu səddin keçilməsi;
- hüquqi – faydalı hüquqi norma və sosial prinsiplərin mənimsənilməsi;
- assimilyasiya – fərdin ictimai həyat normaları çərçivəsində yeni dəyərləndirmə-mənalandırma sistemini tam şəkildə mənimsəməsi [17].

Sosiallaşmanın uğuru həmişə məhkumun “yeni həyata” başlamağa bir növ subyektiv hazırlığı ilə bağlıdır. Ona görə də, məhkumun faktiki azad olunmasına xeyli müddət qalmış, o, hələ azadlıqdan məhkum olunma yerində olarkən, onunla həyati münasibətlərin yeni modelinin formalaşdırılması istiqamətində psixoloji iş aparılmalıdır (sosial-psixoloji tyutorinq)

[7]. Belə ki, psixoloji fundamentin əsası qoyulmadan məhkumun azadlığa çıxandan sonra tam resosializasiyası praktiki olaraq qeyri-mümkündür.

Bu cür “yeni” psixoloji fundamentin struktur elementləri qismində məhkumun özünə, başqalarına, əşyalar və sosial hadisələr dünyasına qarşı olan subyektiv münasibətinin məzmun-məna modusları çıxış edir. Bu halda adaptasiyanın uğuru şəxsin sosial əhəmiyyətli zehni ehtiyatının gücü ilə ölçüləcək, bu mental güc isə məhkum cəzaçəkmə müəssisəsində olduğu dövrdə onunla aparılan sosial iş zamanı formalaşır [9].

Məhkumun sosial-psixoloji adaptasiyası həm də onun həyati münasibətlərinin keçmiş modelinin modifikasiyası ilə bağlıdır. Bu zaman şəxsiyyətin “yenidən qurulmasının” “dayaq” nöqtələri qismində həmişə sosial əhəmiyyətli fərdi həyati dəyərlərin qorunub saxlanılmış sistemi çıxış edir [11]. Sistemli-fəaliyyət yanaşması baxımından, adaptasiya, insan zehninin fəal iştirakı, refleksiv funksiyaları və ictimai faydalı işə cəlb edilməsi kontekstində aktiv fəaliyyəti zamanı baş verir [7].

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, sosial-psixoloji adaptasiya öz formasına görə məhkumun həyat tərzinin onun öz şəxsiyyətinin sosial əhəmiyyətli zehni ehtiyatı əsasında qurulmuş yeni düşünülmüş

dəyər-məna modeli vasitəsilə dəyişdirilməsidir. Zehni ehtiyat, məhkumun şəxəli əmək fəaliyyətinə və ictimai faydalı fəaliyyətə cəlb edilməsi şərt ilə, saxlanılmış (və ya yenidən qurulmuş) nikbin, vacib həyati dəyərlərin və mənalara baza sistemini təşkil edir.

Burada, yerinə yetirilmiş nəzəri tədqiqatın məqsədi sosial-psixoloji adaptasiyanın strukturunu və funksional xüsusiyyətini məhkumun mənfi həyat tərzinin modelinin yeni şəraitə psixoloji uyğunlaşması qismində öyrənməkdir.

Tədqiqatın obyekt cəzaçəkmə müəssisəsindən azadlığa çıxan şəxslərin sosial-psixoloji uyğunlaşması, predmeti isə məhkumun dəyişmiş mühitə sosial-psixoloji uyğunlaşmasının elmi-nəzəri təhlilidir.

Tədqiqatın vəzifələri:

1. Elmi yanaşmaları sosial-psixoloji adaptasiyası anlayışı fonunda təhlil etmək.

2. Uğurlu sosial-psixoloji adaptasiya faktorunun, onun struktur komponentlərinin və onların funksional xüsusiyyətlərinin psixoloji texnologiya qismində ayırmaq.

3. Azadlığa çıxmış məhkumların uğurlu sosial-psixoloji adaptasiyanın əsas psixoloji problemlərin klasterlərini qruplaşdırmaq.

Məhkumların sosial-psixoloji adaptasiya problemlərinin hazırlanıb işlənilməsinin metodoloji təhlili göstərir

ki, hüquqi psixologiyada bu problemlərə humanitar və təcrübi-pozitiv paradigma çərçivəsində bir sıra yanaşma mövcuddur: sistemli dinamik (şəxsiyyəti, alt strukturları həyat şəraitinin təsiri altında bir-birinə bağlı və daima transformasiya edən mürəkkəb iyerarxik formada təşkil olunmuş idrak sistemi kimi təqdim edir); sistemli fəaliyyətli (subyektli həyat fəaliyyətinə aktiv qoşulmuş və onun təsiri altında dəyişən şəxsiyyət kimi təqdim edir); ekzistensial fəlsəfi (resosializasiya və adaptasiya prosesində əsas mövqe kimi insanın ekzistensial dəyərinin, unikal həyati dəyərlər və mənalara daşıyıcısı qismində olduğunu qeyd edir); deskriptiv (təsvir edilən) – məhkumun şəxsiyyəti xüsusi cizgilər və xüsusiyyətlərlə ayrılmış özünəməxsus psixoloji portret-model qismində nəzərdən keçirilir [4].

Qeyd edək ki, məna insanın həyat münasibətləri modelinin universal struktur vahidi qismində nəzərdən keçirilir [8]. Bu zaman şəxsin dəyişilmiş şəraitə sosial-psixoloji adaptasiya texnologiyasının psixoloji forma qismində yaradılmış həyat münasibətlərinin transformasiyası modeli iki yolla mümkündür. Birinci yol eksternal xarakter daşıyır və məhkumun sosial-mədəni, iqtisadi, ərazi və həyat şəraitindəki dəyişikliklərlə bağlıdır. Bunun nəticəsində, şəxs həyat şəraitinin obyektiv dəyişikliklərinə, məsələn,

azadlığa çıxma faktına, uyğunlaşmalı olur.

İkinci halda isə şəxsi xüsusiyyəti nəzərdə tutulur. Belə olan halda həyat fəaliyyəti modeli “şüurlu” şəkildə, yeni davranış qaydalarının cəmi kimi həyat planının bəzi müstəqil refleksiv təhlil və tərkib prosesi qismində, dəyişməyə başlayacaq [15].

Sosial-psixoloji adaptasiya, hər iki halda məhkumdan özünütəhlil, öz şəxsiyyətində artıq mövcud olan dəyərlərin sosial və hüquqi əhəmiyyətini subyektiv şəkildə qiymətləndirmək və zərurət olduqda, onların iyerarxiyasının dəyişdirilməsini həyata keçirmək bacarığını tələb edir.

Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, məhkumun dəyişmiş həyat şəraitinə sosial-psixoloji adaptasiyanın həyata keçirilməsi üçün əsas psixoloji mexanizm vacib həyati dəyər və mənalara əhəmiyyətinin refleksiv təhlilidir. Məhkumun yeni sosial-mədəni şəraitdə həyat tərzini modelini sosial əhəmiyyətli olur və eyni zamanda həyatın subyektiv mənalara təşkil edilmiş çərçivədə yaradılır. Bu səbəbdən nəzərdən keçirilən adaptasiya və resosializasiya fenomenlərinin meta-sistem təbiətini nəzərə alaraq razılmalıyıq ki, həyat dəyişikliklərinin əhəmiyyəti həmişə həyat fəaliyyətinin mövcud əsas dəyər-məna istiqamət və formalarının rekonstruksiyası ilə bağlıdır.

Bu tezis, sərbəst buraxıldıqdan sonra məhkumların (ictimaiyyət və dövlət tərəfindən tənzimlənən) həyat fəaliyyəti mühitinin tənzimləməsi ilə bağlı tələbi irəli sürür. Bu isə öz növbəsində, onların sosiallaşmasının uğuru və dəyişmiş şəraitdə residiv cinayətin profilaktikası üçün əsas zəruri şərt hesab olunur.

D. A. Leontyevə görə, mənəvi psixologiya kontekstində, bu vəziyyətdə sosial-psixoloji adaptasiyanın emosional sərfiyyatı şəxsdəki etnik, dini, cinsi və sosial mentalitet kontekstində özünü göstərən dəyərləndirici-mənalandırıcı sahənin dərin layları ilə izah olunur və böyük fəaliyyətsizliklə xarakterizə edilir [8]. Məhkumun şəxsiyyətinin sosiallaşmasının erkən dövründə (uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik) formalaşan dərin dəyərlimənəli laylar (şüurun zehni strukturları) məhkumun vərdişlərində və həyat tərzində dərin kök salmış, avtomatlaşmış və qüsurlu dünya xəritəsinin və Mən – konsepsiyasının formalaşması üçün əsas olmuşdur [3].

Beləliklə, ümumi variantda şəxsiyyətin həyatı münasibətlərinin istənilən modelinin korreksiyasının əsasında onun davranışının hüquqi statusundan asılı olmayaraq formalaşmış ekzistensial münasibətlərə reflektiv olaraq yenidən baxılması zərurəti durur [13]. Bunun nəticəsində şüurun mental strukturlarının dəyişməsinə («daxil-

dən» məcburetmə) qeyri-ixtiyari özünə-nəzarətə əsaslanan həyat stereotiplərinin xaricdən dağıdılmasını (zorakı iradi) və ya həyat fəaliyyətinin əsas şərtlərinin kökündən dəyişməsi zamanı adət edilmiş həyat şəraitinin pozulmasına («kənardan» məcbur etmə) məhkumun həyat ekzistensiyalarının transformasiya forması kimi baxmaq olar [3].

Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, məhbusun həyatı münasibətlər modeli ixtiyari (refleksiv), çoxölçülü psixoloji xarakter daşıyır və şüurun mental strukturlarının dəyər və məna əhəmiyyətinin iyerarxiyaları kimi iradi dəyişiklik nöqtəyi-nəzərindən dəyişəcək, çünki məhbusdan onun gündəlik fəaliyyətinə xidmət edən subyektiv operativ dəyər-məna istiqamətləri sistemə yenidən baxılmasını tələb edəcək.

Sosial-psixoloji adaptasiya şəxsiyyətin həyatı münasibətlərinin bütün formatının yenidən qurulmasına yönələn mürəkkəb və çətin proses olmaqla yanaşı, həm də müəyyən mənada məna yaratma işinə xidmət edir. Bu prosesin reallaşdırılması eyni zamanda, həm xaricdən müəyyən edilmiş həyat şərtləri, həm də şəxsiyyətin daxili məna sahəsinin məzmunu, yəni «kənar» həyatı mənalarla müəyyən edilir [16].

Mənəvi və ya maddi fəaliyyət prosesində mənaların formalaşdırılması qabiliyyəti kimi «əşyaların dərk edil-

məsi» və öz ideyalarını əşyavi mühitin yaradılmasında təcəssüm etdirmək qabiliyyəti kimi «mənanın əşyaviliyi» məhkumun dəyişən həyat şəraitində həyati dayanıqlılığının psixoloji əsası olmaqla yanaşı, həm də uğurlu sosial adaptasiya kontekstində onun şəxsi həyati münasibətlər modelinə transformasiya etmək qabiliyyətinin psixoloji deskriptorlarıdır.

Qeyd edək ki, bir halda ki, mənə məhsuldarlığı ölçüsü şəxsiyyət tərəfindən onu əhatə edən maddi mühit məhsullarının yaradılma intensivliyi və dərk edilmə dərəcəsində ifadə olunur, mənəvi və ya maddi fəaliyyət prosesində mənə formalaşdırmaq qabiliyyəti kimi «əşyaların dərk edilməsi»ni və öz ideyalarını əşyavi mühitin yaradılmasında təcəssüm etdirmək qabiliyyəti kimi «mənanın əşyaviliyi»ni məhkumun həyati dayanıqlılığının psixoloji əsası və onun uğurlu sosial-psixoloji adaptasiyaya hazırlığının psixi diaqnostik indikatoru hesab etmək olar [3].

Yekun olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, məqsədqoyma qabiliyyətinin olmaması məhkumun şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərində bir sıra vacib keyfiyyətlərin olmamasının göstəricisidir və bu keyfiyyətlər təkrar sosiallaşma dövründə şəxsi həyat təzi modelinə transformasiyaya subyektiv hazırsızlığın diaqnostik referentləri hesab oluna bilər.

Belə ki, fərdi-psixoloji xarakteristikalarda («individ» klasteri) bu: zəif refleksiya, özünü məhdudlaşdırma vərdişinin olmaması, inkişaf etməmiş iradə, sinir sisteminin mümkün konstitusional natamamlığıdır ki, bu da emosional-iradi dayanıqsızlıq, affektiv qıcıqlanma, sinir sisteminin tənzimləyici funksiyalarının zəifləməsi, sinir proseslərinin astenizasiyası kimi təzahür edir [5].

Subyektiv – şəxsi xüsusiyyətlər («subyekt» klasteri) sahəsində dəyərmənə iyerarxiyasının diffuzluğu və məzmun primitivliyi, «kənar» həyati mənalar kontekstində nail oluna bilər və sosial dəyərli və əhəmiyyətli perspektiv məqsədləri seçmə bacarıqsızlığı və nəticə etibarilə hüquqi və sosial normalar çərçivəsində şəxsi həyatın geniş mənalı müvəqqəti perspektivini formalaşdırmaq qabiliyyətinin olmaması kimi cəhətlər qeyd olunur [6].

Başqasına münasibətdə «mübadilə» mövqeyi, «mübadilə» əsaslı sosial qarşılıqlı əlaqələrin (eqosentrizm və başqasına qarşı manipulyativ istehlakçı münasibətə əsaslanan) üstünlük təşkil etdiyi həyat təzi kimi mənəvi və eyni zamanda, konstruktiv ola, yəni şəxsiyyətin mənəvi, əxlaqi, yaradıcı potensialının müvəffəqiyyətlə reallaşdırılmasına istiqamətlənə bilməz.

Beləliklə, «mübadilə» münasibətləri kollektiv mentallıq və ictimai mahiyyətlə ziddiyyət təşkil edir, sosial

cəhətdən təqdir edilən dəyərlərdən və davranışın hüquqi normalarından subyektiv uzaqlaşma hissi doğurur ki, bu da hər zaman subyektiv olaraq özünə qarşı neqativ emosional münasibət və həyatdan kəskin narazılıq hissi ilə əlaqəlidir.

Çünki «başqası»nın dəyərinin təməli mental mənə strukturunda dərin qoyulub, «mübadilə» münasibətləri belə fərdin cəmiyyət tərəfindən mütləq şəkildə uzaqlaşdırılmasına və məcburi qaydada təcrid olunmasına səbəb olur [12]. Əxlaqi uzaqlaşma insan həyatının enerji potensialının aşağı düşməsinə və həyati böhran hissəsinə yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bu, fərdi və ictimai mənəların, mənəvi və fərdiyyətçilik, istehlakçı və qanunazidd istiqamətlərin, insanın həyati dəyərlərindəki uyğunsuzluğun diaqnostik indikatoru hesab oluna bilər ki, bu da öz növbəsində, dəyişmiş şəraitdə məhkumun şəxsiyyətinin sosial-psixoloji tyutorluğunun həyata keçirilməsi prosesində onun üçün həyati münasibətlərin yeni, sosial cəhətdən qiymətli modelinin psixoloji markerlərinin axtarış istiqamətini müəyyən edir.

Ümumiyyətlə, əgər uğurlu sosiallaşmanın əsasını hər bir fərdin öz kökünə mənsubluğu hissi təşkil edirsə (M.K.Mamardaşvili və B.Porşnevə görə, bu hissə fəlsəfi dünyagörüş səviyyəsində əhəmiyyətli başqasına şərtsiz aşkar dəyər kimi subyektiv münasibət

olaraq təqdim edilib), o zaman «mübadilə» münasibəti kriminal həyat tərzi kimi şəxsiyyətin əxlaq və yaradıcı potensialının müvəffəqiyyətlə reallaşdırılmasına yönəlmiş mənəvi münasibət ola bilməz [9]. Şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsir sistemində «mübadilə» münasibətlərinin üstünlük təşkil etməsi yeni şəraitdə həyati münasibətlərin zərərli modelinin qurulmasını qaçılmaz edir, əhəmiyyətli başqasına münasibətdə onun özünü qiymətləndirmə mövqelərinə əsaslanaraq davranmağa hazırlıq isə, əksinə, məhkumların gələcəkdə dəyişən şəraitə sosial-psixoloji cəhətdən müvəffəqiyyətlə uyğunlaşmasının indikatoru hesab oluna bilər.

Nəticə

Məhkumların sosial-psixoloji adaptasiyası onların hələ azadlıqdan məhrum etmə yerlərində həyata mənəvi, psixoloji və praktiki hazırlıqla bağlı məsələləri əhatə edən prosesdir. Dəyişən şəraitdə adaptasiya və təkrar sosiallaşma məhkumun şəxsiyyətinin dərin mental korreksiyasını tələb edir. Bu korreksiya məhkumun şəxsiyyətinin sosial cəhətdən səmərəli mental resursunun dəyər-mənə törəmələri və keçilmiş həyat yolunun və sosiallaşmanın erkən mərhələlərinin psixoloqla birgə refleksiv təhlili əsasında və həyati münasibətlər modelinin psixoloji transformasiyası formasında həyata keçirilməlidir.

Sosial-psixoloji adaptasiyanın psixoloji zəmini – məhkumun şəxsiyyətinin həyati münasibətlər modelinin dəyişməsidir. Sosial-psixoloji adaptasiyanın baş vermə dinamikası hələ cəzaçəkmə şəraitində qazanılmış özünü-nizamlama vərdislərindən asılıdır. Bu halda sosial tyutorluq məhkumun azadlığa çıxmasından sonra təkrar adaptasiyasının zəruri şərti və uğurunun təminatıdır.

Mental korreksiya sosial-psixoloji tyutorluğun zəruri və vacib tərkib elementi, sosial-psixoloji tyutorluq isə öz növbəsində, məhkumun dəyişən şəraitdə effektiv sosial adaptasiyasının mühüm şərti hesab olunur və onun həyati münasibətlər modelinin dəyişməsinə nəzərdə tutur. Mental korreksiya məhkumun icbari qaydada sosial dəyərli fəaliyyət növlərinə (sosial qarşılıqlı təsir və əmək) aktiv şəkildə qoşulmasını nəzərdə tutur.

Məhkumun həyati münasibətlər modelinin dəyişməsinin əsasında hər zaman şəxsi dəyər-məna prioritetlərinin iyerarxiyasına yenidən baxış durur və nəticə etibarilə sosial-psixoloji adaptasiya mənayaradıcı və emosional sərfiyyat tələb edən proses olmaqla şəxsiyyətin ən dərin, inert və emosional baxımdan son dərəcə əhəmiyyətli həyati mənalılarının yenidən təşkilinin vacibliyini önə çıxarır.

Sosial-psixoloji adaptasiya prosesinin müstəqil psixoloji texnologiya kimi təhlilinin universal struktur vahidi “məna” kateqoriyasıdır, mənəvi davranış-seçim isə məhkumun həyati münasibətlər modelinin korreksiyasında psixoloji alət kimi çıxış edir.

Psixodiagnostik representasiya səviyyəsində məhkumun sosial-psixoloji adaptasiyasının təhlilinin əsas məzmun modulları subyektiv dəyər-məna istiqamətləri sistemini təşkil edir. Bura özünə, başqasına, əşya və sosial hadisələr aləminə münasibət daxildir. Məhkumun şəxsiyyətinin uğurlu adaptasiyaya və təkrar sosiallaşmaya subyektiv hazırlıq meyarı həyat fəaliyyəti prosesindən kəskin şəkildə dərk edilən emosional narazılıq, müvəffəqiyyət meyarı isə mənayaradma qabiliyyətinin olması, inkişaf etmiş refleksiya və cəmiyyətdə sosial cəhətdən yeni və dəyərli davranış modellərinə istiqamətlənmədən ibarətdir.

Başqasına “mübadilə” və ya istehlakçı münasibəti təkrar sosiallaşma və adaptasiyanın səmərəsizliyinin protofaktoru hesab olunur və məhkumun penitensiar sistemdə psixoloji müşayiəti çərçivəsində onun azadlığa buraxılmasına və gələcəkdə müvəffəqiyyətlə təkrar sosiallaşmaya subyektiv hazırlığının indikatoru kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə., Əliyev V. Hüquq psixologiyası (dərslük). Bakı, "Təhsil", 2012, 656 səh.
2. Психология личности и образ жизни: [сб. статей АН СССР Ин-та психологии/ Отв. ред. Шорохова Е.В. и др.]. - М.: Наука, 1987.- 219 с.
3. Братусь Б.С. Аномалии личности. - М.: Мысль, 1988. - 301 с.
4. Васильев В. Л. Юридическая психология. Учебник для вузов. - М: «Юнис», 1997 г. - 600 с.
5. Воробьев А.М., Дубовцев В.А. О некоторых причинах рецидивной преступности.//Социологические исследования. 1991. № 5. - С.13-17
6. Климова М.В. Педагогическое взаимодействие: возможности гуманизации/ М.В. Климова // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. - 2009. - №.4. - С. 131-137.
7. Лаврентьева З.И. Педагогика социальной реабилитации: Учебное пособие. - Новосибирск: Изд. НГПУ, 2003. - 156с.
8. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е, испр. Узд. - М.: Смысл, 2003. - 487 с.
9. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. - М.: Прогресс, 2005. - С.240-258, 345-355.
10. Мудрик А.В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов /Под ред. В.А. Сластенина, 2003-200 с.
11. Некрасова И.Н. Ментальные детерминанты межэтнических взаимодействий / И.Н.Некрасова // Проблемы політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / [авт. - упоряд. В.О.Васютинський та ін.]. - Київ: Міленіум, 2008. - Вип.8. - С.365-376.
12. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии) / Б.Ф. Поршнев . - М.: Изд-во «Мысль». - 1974 г. - 256 с.
13. Ромм М.В. Адаптация личности в социуме. - Новосибирск, 2002. - С.40-57.
14. Сеченов И.М. Рефлексы головного мозга. - М.: Изд. АМН СССР, 1961. - 100 с.
15. Тайбаков А.А. Профессиональный преступник (опыт социологического исследования) //Социологические исследования. 1993. № 8. - С.34-37
16. Шурухнов Н.Г. Личность пенитенциарного преступника. //Социологические исследования, 1993. № 8. - С.34-39
17. Jan Szepanski: Elelmentarne pojecia socjologii, 1963. Wroclaw, Osso Lineum. P. 201-213.

**ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АДАПТАЦИИ
ЗАКЛЮЧЕННЫХ К НОВОЙ СРЕДЕ**

Халида Халилова

Абстракт

В статье проанализированы социально-психологические проблемы адаптации осужденных и лиц, отбывших наказание, к изменяющимся условиям жизни и представлен ряд рекомендаций. Проведен простой структурно-анализ деятельности, отмечены факторы воздействия, сгруппированы основные социально-психологические проблемы успешной адаптации осужденных к новой среде.

**AN EMPIRICAL ANALYSIS OF ADAPTATION OF PRISONERS
TO THE NEW ENVIRONMENT**

Khalida Khalilova

Abstract

The article analyzes the socio-psychological problems of adaptation of convicts and persons serving sentences to changing living conditions and presents a number of recommendations. The simple structural analysis of activity is carried out, the factors of influence are noted, the basic social and psychological problems of successful adaptation of condemned to the new environment are grouped.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun “Sosial psixologiya” şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №13)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə pedaqoji elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 10 yanvar 2019-cu ildə daxil olmuşdur.

BÖYÜK VƏ KİÇİK QRUPLARIN UYGUNLAŞMASININ SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Fəridə Şükürlü

*AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun
Sosial psixologiya şöbəsinin kiçik elmi işçisi
AZ1073, Bakı ş., H.Cavid pr., 115.
E-mail:sh.farida92@yahoo.com*

Açar sözlər: *qrup, cəmiyyət, şəxsiyyət, uyğunlaşma prosesi, psixodiagno-
nostik sahə, fəaliyyət, motiv, dəyərlər*

Ключевые слова: *группа, общество, личность, процесс адаптации,
психодиагностическое поле, деятельность, мотив, ценности*

Key words: *group, society, identity, adaptation process, psychodiagnostic
field, action, motive, values*

GİRİŞ

Müasir cəmiyyətin təməlini böyük və kiçik qruplar təşkil edir. Qruplar həyatın və bizim öz konsepsiyamızın ayrılmaz bir hissəsidir. Araşdırmalar göstərir ki, insanların əksəriyyəti özlərini cəmiyyətdə mövcud olan qrupların üzvləri kimi qəbul edir.

İnsanlar daxil olduqları qrupların xüsusiyyətlərini, əlamətlərini mənimsəməyə uyğunlaşmağa çalışırlar. Hər bir insan müxtəlif qruplarda öz vaxtının əhəmiyyətli hissəsini keçirir – evdə, işdə, təhsil müəssisəsində, qonaqlıqda, idman seksiyasının məşğuliyyətlərində, yol yoldaşlarının arasında və s. Ailə də bir qrupdur insanlar bu qrupda ailənin idarə olunmasını, uşaqların tərbiyə məsələlərini, qayğılarını və bu kimi mühüm vəzifələri icra etməyə çalışırlar.

Bu halda onlar başqa insanlarla müəyyən əlaqələrə daxil olur, onlara qarşılıqlı təsir edir və ya əksinə, rəqabət aparırlar. Bəzən qrupda insanlar eyni psixi vəziyyətlərdə narahat olurlar, və bu müəyyən yolla onların fəaliyyətinə təsir edir. Bu cür ümumi mənfəə və birgə fəaliyyət olmadıqda insanların birliyinin məqsədi də məlum olmur. Belə təsadüfi birləşmədə insanların bir-birinə qarşılıqlı təsiri, onların bir-birini qavraması halları da aradan çıxır [4].

Kiçik qrupların tədqiqi ilkin şərti kimi qrupun bəzi xarakteristikasına malikdir: onun sərhədlərinin təyini, tərkibi və kompozisiyaları. Amma təbii ki, o proseslərin öyrənilməsi sosial-psixoloji cəhətdən analizin əsas məsələsidir, hansı ki, qrupun həyatında mühüm rol oynayır. Ünsiyyətin və

qarşılıqlı təsirin ümumi qanunauyğunluqları məhz kiçik qrupda reallaşır, dəyərlərin saxlanması, məzmunu, norma və quraşdırmalar isə böyük qruplarda formalaşdırılır. Bir halda ki, real kiçik qruplar ictimai həyatın müxtəlif sferalarında mövcuddur, onların yaranmaüsulları da olduqca müxtəlifdir. Böyük qruplarda psixoloji xarakteristikaların nisbəti problemi və ona daxil olan şəxslərin bir biri ilə münasibətləri öyrənilir. Özündə bu problem belə həll edilir: qrupun psixoloji xarakteristikaları onun tipini təşkil edir ki, bu da bütün individlər üçün tipikdir. Görünür qrupu təşkil edən fərdlər sosial psixologiyanın bir hissəsini təşkil edir, hansı ki, onu qrupun psixologiyası adlandırmaq olar. Bu tipik olaraq hamı üçün eyni deyil. Buna görə sosioloji analizdə məsələn, şəxsiyyətin xüsusi sosial tipini qurmaq cəhdləri öyrənilir, burada yalnız şəxsiyyətin tipi nəzərdə tutulmur, hansısa bir müəyyən dövrə və ya sosial quruluşa məxsus olan bəzi sosial qruplar da aid edilir. Ümumi tipin üzə çıxardılması yalnız qrup üzvlərinin fərdi şüurlarının məzmununun öyrənməsi və tədqiqi yolu ilə mümkün deyil, ona görə ki, bütün xüsusiyyətlər qrupun hər üzvünə məxsusdur. Qrupun formalaşmasında qeyd edilmiş kollektiv təcrübə mühüm rol oynayır və bu təcrübə tam geniş formada hər bir şəxs tərəfindən mənimsənilir [7].

Qrupu təhlil edərkən qrupda ən vacib məsələlərdən biri də uyğunlaşma prosesidir. Uyğunlaşma psixologiya elminin ən mühüm anlayışlardan biridir. İnsanların mühitə, cəmiyyətə, iqlimə, yaşadığı həyat şəraitinə uyğunlaşması və uyğunlaşma bacarığı onun sonrakı fəaliyyət və münasibətini tənzimləyən, eləcə də şərtləndirən mühüm bir psixoloji prosesdir. Uyğunlaşma sosial-psixoloji, fərdi və qrupun qarşılıqlı fəaliyyəti zamanı insan məqsədlərinin, dəyər və normalarının mənimsənilməsi ilə bağlı, müəyyən bir təfəkkür tələb edir. Hər bir insan, inkişaf və sosiallaşma zamanı ətraf mühit şəraitinə müəyyən qoruyucu mexanizmlər daxil olmaqla uyğunlaşır. Ətraf mühitin dəyişməsi zamanı bu mexanizmlərdə müəyyən uyğunsuzluqlar yaranır. Hər bir sosial qrupda fərdlər öz psixoloji adaptiv mexanizmləri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Uyğunlaşma fenomeni insanın normal həyat fəaliyyətini əhatə edən şəraitə uyğunlaşmasını təmin edir. Uyğunlaşma – dinamik prosesdir, hansı ki, şəraitin dəyişkənliyinə baxmayaraq, canlı orqanizmlərin hərəkətli sistemləri üçün lazım olan mövcud sabitliyi dəstəkləyir. Nə vaxt ki, uyğunlaşma prosesi sistemdə orqanizm və mühitdə əhəmiyyətli dəyişikliklər yaradır, bu proses fizioloji funksiyaların və davranış reaksiyalarının maksimal effektivliyə çatmasına icazə verir. Çünki orqanizm

və mühit stabil deyil, onların dinamik tarazlıqda olan nisbəti daim dəyişir və uyğunlaşma prosesi həyata keçirilir.

Qrupda hər bir insan müəyyən rol və vəzifələri icra edir müəyyən statusa malik olur. İnsan qrupa müxtəlif üsullarla uyğunlaşa bilər: a) qrupun əsas xüsusiyyətlərinə, tələblərinə və gözləntilərinə uyğun olaraq özünü dəyişmək yolu ilə; b) qrupun müəyyən xüsusiyyətlərinə, şəxsi məqsədlərinə uyğun olaraq dəyişməklə (məqsədlər, ehtiyaclar və motivlər) c) qrupdakı nis-bi təcrübə əsasında. Sosial psixologiyada kiçik bir qrupda şəxsiyyətin öyrənilməsinə dair 3 yanaşma mövcuddur, «şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinin funksiyası kimi uyğunlaşma», «qrupun xüsusiyyətlərinin funksiyası kimi uyğunlaşma», «şəxsiyyətin və qrupun qarşılıqlı fəallığının funksiyası kimi uyğunlaşma». Birinci qrupda şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilir eyni zamanda onun sürəti və uyğunlaşma səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Belə keyfiyyətlərin sahəsi genişdir: fizioloji (məsələn, sinir sisteminin xüsusiyyətləri, yüksək sinir aktivliyinin növü), psixoloji (xüsusiyyətlər və temperament növü), sosial psixoloji (xarakter xüsusiyyətləri, dəyərlər, özünüifadə). Eyni zamanda, qrup müəyyən bir fon hesab edilir və uyğunlaşmada onun rolu nəzərə alınmır. İkinci yanaşmada qrupun uyğunlaşma potensialı dedikdə, qrupdaşəxsiyyətin düzgün

formalaşması başa düşülür. Məsələn, keyfiyyətli uyğunlaşmanı tövsiyə edənlər onunla əlaqəli qrupun qurulmasına üstünlük verirlər (A.Sorbatenko). Üçüncü yanaşmada uyğunlaşma fərdlər və qrup arasında qarşılıqlı iki tərəfli aktual proses kimi özünü göstərir. Məsələn, yeni mikromühitə təqdim olunmuş şəxsi inkişaf modeli (A.V. Petrovski) [2].

Uyğunlaşma qrup üzvlərinə fərdi məqsəd və ehtiyacları qarşılamaq üçün imkanlar təmin etmədikdə, qrup üzvləri yarımqruplara daxil olmaqla məqsəd və ehtiyacları həyata keçirirlər. Bir qayda olaraq yarımqruplarda uyğunlaşma daha tez baş verir və bütövlükdə qrup daxilində olan şəxslər üçün uyğunlaşma daha məqsəduyğun hesab olunur. Yarımqrup qrupla daha çox bağlıdırsa, yarımqrup üzvlərinin uyğunlaşma prosesi daha çox bu qrup vasitəsilə həyata keçiriləcəkdir. Yarımqrupda onun üzvləri uyğunlaşma prosesini yalnız öz qrupu vasitəsilə deyil, həm də digər qruplar vasitəsilə həyata keçirəcəkdir.

Kiçik qruplarda şəxsiyyətin sosial-psixoloji cəhətdən uyğunlaşması məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Qrupdakı fərdlərin sosial-psixoloji cəhətdən uyğunlaşmasının, formalaşmasının başlanğıc mərhələsində bu prosesin tədqiqinin təhlili durur. Elmi biliyin çox sahələrində insanın uyğunlaşması problemi müxtəlif formada təhlil edil-

mişdir. Müxtəlif sahələrin mütəxəssislərinin diqqətini fəaliyyətin, ünsiyyətin və biliyin subyektini kimi insanın uyğunlaşma resurslarıyla bağlı problemlər cəlb edir. Bu anlayış biologiyada fəal istifadə olunur eyni zamanda orqanizmin və ətraf mühitin qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi cəhdlərinə başlanır ki, bu da onların yeni ideyalarının, zənginləşdirilməsinə, qiymətləndirilməsinə zəmin yaradır. Filosoflar, psixoloqlar, sosioloqlar və pedaqoqlar müasir dünyaya və cəmiyyətin daimi dəyişikliklərinin kontekstində şəxsiyyətin psixoloji uyğunlaşması fenomeninin dərk edilməsi cəhdlərini öyrənməyə çalışmışlar. «Uyğunlaşma» anlayışının müəyyən olunması mürəkkəb fəlsəfi-metodoloji problemi təşkil edir. Təbii elmlərdə uyğunlaşma ətraf mühit şərtləri dəyişdirildikdə belə bütövlüyünü və funksional sabitliyini qoruyub saxlayan canlı sistemin reaksiyalarından ibarətdi [1, 6]. Canlı orqanizmin təkamülünün məhsulu olan bir şəxs xüsusi sosial mühitə malikdir buna görə də, bu mühitə uyğunlaşmaq üçün insanın qanunları haqqında müəyyən fikrə malik olması məqsədəuyğundur. Həmçinin uyğunlaşma prosesinin ən mürəkkəb və müxtəlif cinsli aspektləri məhz insanın hərtərəfli fəaliyyətində, davranışlarında görünür. Uyğunlaşmanın sosial-psixoloji cəhətdən öyrənilməsinin əsas xüsusiyyətləri dedikdə kiçik qruplar tərəfindən vasitəçilik edilmiş

fərdin və cəmiyyətin əlaqələri, kiçik qrupun və yeni bir insanın uyğunlaşdığı sosial mühit, uyğunlaşma prosesində iştirak edən məqsəd və ehtiyacları başa düşülür [6]. Mikromühitdə fərdin sosial-psixoloji cəhətdən uyğunlaşmasının müxtəlif təyinləri mövcuddur. Sosial-psixoloji uyğunlaşmanı ümumiləşdirən kiçik bir qrup, qeyri-formal qrupun qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsidir və eyni zamanda qrupun məqsəd və vəzifələrinin, norma və dəyərlərinin maraq və imkanlarının mənimsənilməsi qrupa uyğunlaşmanı təmin edir.

Qrupun sosial-psixoloji quruluş kontekstində uyğunlaşdırılmasını təhlil etmək üçün kiçik bir qrupun sosial-psixoloji uyğunlaşmasının öyrənilməsi vacibdir. Qeyri-rəsmi bir yarımqrup, qrupun digər üzvlərinə nisbətən bir və ya bir neçə əhəmiyyətli ümumi psixoloji əlamətlər əsasında birləşən qrup üzvlərinin bir qrupudur. Qeyri-rəsmi yarımqrup üzvləri, kollektivi qrup üçün bir sıra sosial-psixoloji funksiyaları yerinə yetirir. Qrupun sosial-psixoloji quruluşunun əsasını təşkil edən qeyri-rəsmi yarımqruplar ümumi xüsusiyyətlərə malikdir və onlara daxil olmayan üzvlər bir-biri ilə və qrupla əlaqədədirlər. Burada daxili və xarici fəaliyyətinin motivləri, ehtiyacları, sosial davranış aspektləri nəzərə alınır. Məsələn, qrupun birləşməsi yalnız yarımqruplar arasındakı münasibətlərə (subyektiv və ya sosial-psixoloji),

fərdlər və bütövlükdə qrup arasındakı əlaqələrə və ya digər səbəblərə əsaslanır. Əvvəlki tədqiqatlar göstərir ki, bütövlükdə fərd yalnız kiçik bir qrupa deyil, eyni zamanda «qeyri-rəsmi» yarımqrupa da uyğunlaşır. Nəticədə, qrupdakı uyğunlaşma prosesi yarımqruplardakı uyğunlaşma prosesini əhatə edir. Bununla belə tədqiqatlar göstərir ki, fərdin uyğunlaşma səviyyəsi bütövlükdə kiçik bir qrup üçün uyğunlaşma göstəricisinə çevrilir. Fərdi yarımqrupların üzvlərinin bu göstəriciləri orta qrupdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər [5].

Cəmiyyətdə şagirdlərin, tələbələrin, işçi heyətinin daxil olduğu yeni mühitə uyğunlaşması da vacib məsələlərdəndir. Tələbələr xüsusən də birinci kurs tələbələri universitetin təhsil şəraitinə, qrupa kollektivə uyğunlaşmaqda müəyyən çətinliklər çəkirlər. Tələbələr inkişaf etdikcə onların dünya görüşləri, həyata baxış formaları eyni zamanda problemlərə, çətinliklərə düzgün yanaşma həll edə bilmək bacarıqları formalaşır. Bütün bunlar gələcəkdə tələbə qrupunun uğurunu, öyrənmə səmərəliliyini, tələbə mühitində şəxsi özünü qurma imkanlarını müəyyənləşdirir.

Bu bizə bir sıra müddəaları formalaşdırmağa imkan verir:

– bir qrupa yeni bir iştirakçı daxil olduqda o, ona həqiqətən açıq olan qeyri-rəsmi yarımqruplardan birinə

daxil olur ya da daxil olmur; Yeni bir qrupun digər qrupa uyğunlaşması prosesi, əsasən bir yarımqrupa daxil edilməsi və ya edilməməsi prosesidir; – yarımqrupların üzvləri, bütövlükdə qrupdan daha yüksək uyğunlaşma səviyyəsinə malikdirlər; Qrupun müstəqil üzvləri bütövlükdə qrupdan daha çox yarımqrupa uyğunlaşma səviyyəsi ilə daha yüksək uyğunlaşma səviyyəsinə malikdir;

– bir qrupa tam üzvlərin uyğunlaşdırılması qeyri-rəsmi bir yarımqrupa və ya bir neçə yarımqrupa uyğunlaşmaqla vasitəçilik edir, yəni qrupdakı bütün üzvlərin uyğunlaşdırılması onların bir və ya digər qruplara daxil edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

İnsanın sosial-psixoloji uyğunlaşmasının psixodiaqnostik sahəsinə diqqət yetirdikdə, burada qrupun mövqeyindən çıxış edərək ümumi və orta nəticələr əldə edə bilərik. Sosial-psixoloji strukturun diaqnostik proseduraya daxil edilməsi bu strukturdakı yerə görə fərdlərin uyğunlaşmasını daha fərqli və dəqiq bir şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan verir [4]. Bir qrup fərdlərin uyğunlaşmasını öyrənmək üçün «Qrupda və yarımqrupda bir fərdin sosial-psixoloji uyğunlaşmasının öyrənilməsi metodikası» hazırlanmışdır. Bu texnika A.V. Sidorenkova-nın mikrogrup nəzəriyyəsinə əsaslanır. Bu nəzəriyyə bütün qrupda və formalyarımqrupda adaptasiya

səviyyəsini ölçməyə imkan verir. Metodun bu xüsusiyyəti fərdlərin adaptasiyasının daha tam təhlili üçün şərait yaradır, buna görə qrupa uyğunlaşmaq uyğunlaşma səviyyəsini əks etdirmir. Uyğunlaşma birbaşa insanların rifah səviyyəsinə, onun iş qabiliyyətinə, fəaliyyətinin səmərəliliyinə və məhsuldarlığına birbaşa təsir göstərir. Buna görə də, təklif olunan metod fərdlərin qruplarda iştirakı zamanı onların qrupa uyğunlaşma səviyyəsinin düzəldilməsinə və fərdlərin uyğunlaşmasında bu xüsusiyyətləri tam və dərindən tanımağa kömək edir. Beləliklə, uyğunlaşma kompleks və çoxfunksiyalı bir fenomendir. «Sosial-psixoloji uyğunlaşma» anlayışı cəmiyyətin tələblərinə və öz ehtiyaclarına, motivlərinə, mənafeələrinə uyğun bir insanın cəmiyyətdəki reallığa uyğunlaşmasını nəzərdə tutur.

Nəticə:

Sosial psixologiyada qrup probleminin öyrənilməsilə yanaşı qruplarda uyğunlaşma prosesi də araşdırılır. Tədqiqatımızdan belə nəticəyə gəlirik ki, qrup sosiologiyasının anlayışları daxilində öyrənilən fenomen kimi təzahür edir. Qrupun işinin təşkilinin, qrup daxilində gedən proseslərin, qrupda əlaqə və münasibətlərin öyrənilməsilə yanaşı qrupda uyğunlaşma prosesinə də baxılır. Belə ki, qrupun birləşməsi yalnız yarımqruplar arasındakı münasibətlərə, fərdlər və bütövlükdə

qrup arasındakı əlaqələrə və ya digər səbəblərə əsaslanır. Bir qayda olaraq yarımqruplarda uyğunlaşma daha tez baş verir və bütövlükdə qrup daxilində olan şəxslər üçün uyğunlaşma daha məqsədəuyğun hesab olunur. Yarımqrup qrupun tərkibində yaranır burada uyğunlaşma prosesi özünəməxsus formada xarakterizə olunur. Yarımqrup qrupla daha çox bağlıdırsa, yarımqrup üzvlərinin uyğunlaşma prosesi daha çox bu qrup vasitəsilə həyata keçiriləcəkdir. Beləliklə qruplarda uyğunlaşma prosesi qrupun idarə olunmasında, qrup üzvlərinin münasibətlərində, qrupun işinin təşkilində mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat:

1. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности // Психологический журнал. - 1989. - № 1
2. Мельникова Н.Н. Диагностика социально-психологической адаптации личности // ЮУрГУ.- 2004.- № 24.- С. 83-87.
3. Реан А.А., Кудашев А.Р., Баранов А.А. Психология адаптации личности. - СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. - 479 с.
4. Сидоренков А.В. Неформальные подгруппы в малой группе: социально-психологический анализ. - Ростов н/Д: АПСН СКНЦ ВШ, 2003. - 436 с.

5. Сидоренков А.В. Микрогрупповая концепция // Российский психологический журнал. - 2006. - № 1. - С. 21-40.
6. <https://cyberleninka.ru/article/n/adaptatsiya-lichnosti-v-sotsialno-psihologicheskoy-strukture-maloy-gruppy>
7. <http://www.dissercat.com/content/psikhologicheskaya-adaptatsiya-k-inoi-sotsiokulturnoi-srede-na-materiale-issledovaniya-udmur>

**СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АДАПТАЦИИ
БОЛЬШИХ И МАЛЫХ ГРУПП**

Фарида Шукурлу

Абстракт

Здесь социально-психологический анализ адаптации групп был проведен в направлении целей, ценностей и норм. В то же время основные особенности социально-психологического обучения адаптации, отношения между людьми и обществами, социальная среда, в которой адаптировались маленькой группы и новый человек, и те, кто участвует в процессе адаптации.

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF ADAPTATION
OF LARGE AND SMALL GROUPS**

Farida Shukurlu

Abstract

Socio-psychological analysis of the adaptation of groups has been carried out in the direction of goals, values and norms. At the same time, the main features of socio-psychological learning of the adaptation, relations between individuals and societies, the social environment in which a small group and a new person adapted, and those involved in the adaptation process.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun «Sosial psixologiya» şöbəsinin ictimaiyyət üçün müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №13)
Rəyçi R.H.Qədirova psixologiya elmləri doktoru (professor)
Məqalə redaksiyaya 05 fevral 2019-cu ildə daxil olmuşdur.

MODA NƏZƏRİYYƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

Diyana İbrahimova

*BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı
E-mail: diyane_huseynova@mail.ru*

Açar sözlər: moda psixologiyası, moda nəzəriyyələri, dəyərlər, moda obyektləri, moda standartları

Ключевые слова: психология мода, теории моды, ценности, модные объекты, стандарты моды

Key words: fashion psychology, fashion theories, values, fashion objects, fashion standards

Moda bəşəriyyət tarixi boyunca ca cəmiyyətlərin ayrılmaz bir hissəsi olmuşdur. Belə ki, moda cəmiyyətin inkişaf dinamikasını müəyyən edən müasir cəmiyyətin əsas komponentlərindəndir. Bu gün hamımızın ənənəvi geyim adlandırdığımız geyim tərzləri də əslində hamımızın içində olan o gizli hisslərin, mədəniyyətin xaricə əks olunmasıdır. Geyim mədəniyyətin xarici ifadəsi olmaqla, daim hərəkətdədir, zamanla dəyişir və təkmilləşir.

XIX–XX əsrin əvvəllərində modanın yaranması haqqında vahid təsəvvürlərin olmaması moda nəzəriyyələrinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Sözsüz ki, moda haqqında ilk nəzəriyyələr kostyumun yaranması tarixi ilə bağlıdır. Lakin onlar “Mo-

da” nədir?” sualına tam cavablandırmaq üçün yetərli deyildir.

Doris Lenqli Mur (Doris Langley Moore) fikrincə, hələ heç kəs modanın böyük əhəmiyyətini vurğulayan, qismən və ya tamamilə digər sivilizasiyalarda öz varlığını inkar edən modanın nəzəriyyəsini yarada bilməmişdir. Bu yanaşma pyesin bir aktından başqa hissəsini görmədən əsəri tənqid edən tənqidçilərin fikri kimi yalnız fikirlərə gətirib çıxarır [1, s.423].

Tarixən moda nəzəriyyəsinin yaranmasını şərti olaraq 3 dövrünü fərqləndirmişlər. Moda probleminə tədqiqatçıların böyük marağı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində müşahidə olunur. XX əsrin ortaları qismən modanı sosial –psixoloji fenomen kimi öyrənən və geyim psixologiyasına

həsr olunmuş bir neçə fundamental tədqiqatlarla yadda qalır. XX əsrin sonlarında tədqiqatçılar moda fenomeninin müxtəlif aspektlərini öyrənməyə çalışmışlar: sosial, iqtisadi, estetik, psixoloji və s.

Modanın bir sıra nəzəriyyələrini fərqləndirirlər: avtokratik, motivasiya, hadisə, ideoloji səbəblər, təkamül və multifaktorlu nəzəriyyə [1].

Avtokratik nəzəriyyə çərçivəsində Corc Brayan Brummel (1778–1840) və Mariya Anjelika de Fontan (1661–1681) modaya müxtəlif insanların fəaliyyətinin dəbli dəyişikliklərin prinsipial səbəbi kimi baxırdılar. Modanın yaranmasına icma liderləri, avtoritar şəxsiyyətlər əhəmiyyətli təsir edirlər. İnsanlar bu icma liderlərini özlərinə kumir seçərək, onlara heyran olaraq təqlid etməyə çalışırlar. Bir çox gənc nəsil incəsənət əsərlərinin qəhrəmanları, artistlər, ictimai və siyasi xadimlər arasında özlərinə kumir seçirlər. Modanın psixoloji əsası təqliddir. Moda fenomeninin mürəkkəbliyi insanlara təsir edən çoxsaylı tiplər və bu təsirin çoxmənənliliyi ilə şərtləndirməsindədir.

Modanın motivasiya nəzəriyyəsi vasitəsilə moda psixoloji baxımdan, fərdin tələbat-motivasiya sferası baxımından öyrənilməyə başlanılmışdır, belə ki, əsas olaraq modanı izləməyə təsir edən motivasiya amilləri tədqiq olunurdu. Bu cür motivlərdən yeniliyə can atmaq, başqalarına xoş görün-

mək, fərqli görünmək və s. misal göstərmək olar. Modanın motivasiya nəzəriyyəsinin nümayəndələri arasında Qeorq Hegel (1770–1831), Pol Nistrom, C.Flyugel, İ.Blox, E.Fuks, Rolan Bart və b. adlarını çəkmək olar [2].

İlk dəfə Pol Nistrom insanın dəbli davranışının motivlərinin geniş siyahısını təklif etmişdir. Onun fikrincə, “insanların modaya və modanın dəyişilməsinə marağının spesifik amilləri və ya motivləri fiziki səbəblərlə zəngindir. Bu səbəblərə hər fəslin sonu yaranan dəbin cansıxıcı olması və ya yorulmaq, orjinal və ya başqalarından fərqlənmək arzusunda olmaq, təqlidçilik və asılı olmamaq daxildir...”

İ.S.Boqardus modaya insanın sosial aktivliyinin nəticəsi kimi baxır. Moda tendensiyalarının əsasında geyim və ya fəlsəfi nəzəriyyələrdə tədqiqatçılar insanın riskə və yeniliyə, proqressiv inkişafa, daha yüksək statusda tələbatların ödənilməsinə can atır. Moda insanların ideologiyasına təsir edir. İ.S.Boqardusun fikirləri moda və cəmiyyət, moda və şəxsiyyət, keçmiş və yeni dəb arasında ziddiyyətlərin olduğunu göstərir. Bu ziddiyyətlərin biri digərinə çevrilir, bu səbəbdən də problemin formalaşması prosesi və onun işlənilməsi çətinləşir. Buna görə də tədqiqatçılar bu nəzəriyyədə modanın mahiyyəti, xüsusiyyətlərini deyil, sözü gedən problemin hər hansı aspektinə xüsusi diqqət yetirirlər.

Modanın hadisə nəzəriyyəsi çərçivəsində iqlim şəraiti, beynəlxalq ticarətin inkişafı, inqilab, yeni ideloloji cərəyanların yaranması və s. bu kimi hadisələr bir çox tədqiqatçılar tərəfindən modanın yaranması və yayılmasına təsir edən mühüm amillər kimi nəzərdən keçirilir. Lakin yuxarıda sadalanan hadisələrin modaya təsiri şərhtir. Bu problem moda tənqidçiləri tərəfindən ətraflı öyrənilmişdir. Bu nəzəriyyə A.Laver və Q.Tardın işlərində qismən öz əksini tapırdı [3, s.94].

H.Spenser fikrincə isə, moda təqliddir. Təqlid obyektinə isə elitadır. İnsan təqlid edilən insana hörmət edir və ya onunla bərabər olduğunu sübut etməyə çalışır. Spenserə görə moda tək-cə təqlid forması deyil, eləcə də insanların davranışının sosial tənzimləyicisidir. Yəni, moda liderlərinin – gəncələrin, kütləvi mədəniyyət ideollarının kütləvi cəmiyyətində yaranmasıdır. Başqa sözlə, modanın sosial funksiyası sosiomədəni normaların düzgün şəklidə inkişafını təmin etməkdir.

Spenserin fikirləri müasir tədqiqatçılar tərəfindən davam etdirilərək müasir tədqiqatçılar tərəfindən davam etdirilərək Q.Zimmeldə yekunlaşmış olur. Qeorq Zimmel modanın “elitar konsepsiyasını” irəli sürərək modanın yaranması və yayılması qanunauyğunluqlarını izah edirdi. Yeni ədəbiyyatlarda bu konsepsiya “sızıb keçmə effekti” kimi də adlandırılır. O, moda-

nın yayılma mexanizmini aşağıdakı kimi təsir edirdi: yuxarı təbəqələr xarici əlamətlər vasitəsilə cəmiyyətdə fərqlənməyə çalışırlar; aşağı təbəqələr bu fərqli yeni əlamətləri onlardan götürərək imitasiya, təqlid edirlər. Bu yeni əlamətlər cəmiyyətdə geniş yer aldıqdan sonra yuxarı təbəqələrin yeni modasının yaranması prosesi yenidən başlayır. Sözü gedən mexanizm “sızma effekti” adlanır.

1950-60-cı illərdə kollektiv qəbul edilən, moda standartları nəzəriyyəsi meydana çıxır. Bu nəzəriyyənin qabaqcıl nümayəndələrindən olan Q.C.Blummer başda olmaqda bir çox tədqiqatçılar tərəfindən modanın elitar nəzəriyyəsi tənqidə məruz qalmışdır. Səbəbi isə dəbin fəaliyyəti prosesində elitanın rolunun şişirdilməsi idi. Q.C.Blumerin fikrincə, moda liderləri daha elita hesab edilmir, moda standartları kütlələr tərəfindən formalaşdırılır. O üslublar moda kimi formalaşır ki, kütləvi zövq tendensiyaları, həyat təzi ilə daha çox üst-üstə düşür.

Moda kütləvi seçim və davranışla əlaqəlidir. Müasir cəmiyyətdə aparıcı rol ikinci yəni orta təbəqə olduğundan, cəmiyyətdə dəyişən mövqeyinə görə dəbin qanunvericiliyi onlara məxsusdur. İctimai statusularını yüksəltmək üçün elitanı yamsılayır, eyni zamanda da aşağı ictimai təbəqədən öz fərqliliyini göstərməyə çalışır.

Tənqidlərə baxmayaraq modanın elitar nəzəriyyəsi bir çox mütəxəssislər tərəfindən dəstəklənirdi. Modanın elitar nəzəriyyəsindən ilhamlanaraq Qabriel Tard “Təqlid qanunları” (1890) əsərində o, modanın ideoloji səbəbləri nəzəriyyəsini təklif edir. Bu nəzəriyyə bəzi ədəbiyyatlarda modanın ideoloji səbəblər nəzəriyyəsi, bəzi ədəbiyyatlarda sosial-iqtisadi nəzəriyyə, digər ədəbiyyatlarda isə “Təqlid nəzəriyyəsi” kimi qeyd olunur.

Modanın sosial-iqtisadi nəzəriyyəsi modanın inkişafını bu və ya digər cəmiyyətin sosial qanunauyğunluqları və iqtisadi şərtləri ilə izah edir.

Tardın fikrincə, ünsiyyət prosesinin əsasını iki fenomen təşkil edir: “kəşf etmək” və “təqlid”. Daha sonralar “əks mövqeyi”(zidiyyətləri) əlavə edir. Sabitlik dərəcəsinə görə təqlid “adət-təqlidə” və “moda – təqlidə” bölünür. Adət – keçmişlə bağlı olub, öz cəmiyyəti çərçivəsində məhdudlaşdığı halda, moda – müasirliyin təqlididir. Moda və təqlid yeniliyin yayılmasına xidmət edərək cəmiyyətlərin birləşməsinə gətirib çıxarır. XIX əsrin sonunda modada aparıcı qüvvə üst təbəqələr, elita idi. Kütlə isə onları təqlid edirdi. Beləliklə elita mədəniyyəti kütlə mədəniyyətinə çevrilmiş olurdu.

Q.Tardın fikrincə, “Zaman ruhu modaya nəzarət edir”. Məh bu fikir isə modanın ideoloji səbəblər nəzəriyyəsinin əsas tezisidir [4, s.269]. Dəb

dəyişiklikləri insanın şüurunda yaranmalıdır. Şüur, bildiyimiz kimi, insanın mövcud olmasının ictimai məhsuludur. Demək olar ki, qadın geyimləri ilə bağlı bütün tədqiqatlarda aşağıdakılar qeyd olunur: “Bütün ölkələrdə tarix boyu qadın şüuru” mənəvi mühit və zamandan asılı olaraq şüurlu və şüursuz halda tarixi qeydləri geyim formasında üzə çıxarmışdır. Yeni dövr təhlili göstərir ki, sosial vəziyyət (müharibə və ya böhran) heç də həmişə modaya təsir etmir.

İdeoloji səbəbiyyət nəzəriyyəsi əsasında bir sıra fəvqəltəbii təkliflər yaranmışdır ki, bu da G.Heardın nəzəriyyəsində ətraflı nəzərdən keçirilir. Modanın fəvqəltəbii əsası ideyası daha sonralar Gerald Heardın işlərində öz əksini tapmışdır. O, risk edərək modanı həyatın gücü və ya təkamül iştahı, fəaliyyətin nəticəsi kimi izah etməyə çalışırdı. Müəllif hesab edirdi ki, insan inqilabi proseslərə məruz qalmayaraq onu əhatə edənlərlə birlikdə təkamül edir. Bu təkamül tez baş verir, çünki ona qarşı çıxanlar azdır. G.Heard hesab edirdi ki, moda təkamülün məhsulu, fəaliyyətin nəticəsidir. Tədqiqatçının fikrincə təkamülün obyektə insan özü yox, ətrafdakılardır. Bu nəzəriyyədə geyim və insanın inkişafı oxşardır: formada yavaş – yavaş inkişaf edir, xüsusi əlamətləri, hissələrin nəzərəcarpacaq dəyişikliyi və sehirli güclər və s.

XX əsrdə modanın inkişafının iqtisadi amilləri haqqında yeni fikirlər formalaşır. T.Veblen qeyd edirdi ki, pul müstəqil dəyəərə çevrilir, buna da uyğun olaraq moda bahalı əşyalara çevrilmiş olur. A.V.Zombartın modanın öyrənilməsi prosesi ilə bağlı tədqiqatlarında prioritet sahibkarlara verilir, hansı ki, satış həcmi artırmaq üçün bahalı materialları ucuzlaşdırılır və bununla da kütlədə surra qat dəb obrazlarının yayılmasını şərtləndirir.

Moda anlayışını izah edərkən XX sərində yeni fikir irəli sürülür. Belə ki, moda klassik nəzəriyyələrdəki kimi “aşağıya sızıb keçmə” kimi deyil sosial təbəqələr arasında horizontal yayılma və ya aşağı təbəqələrin elitanı imitasiya etməsi modanın bir növ müxtəlif submədəniyyətlər arasında “üzməsi” kimi nəzərdən keçirilir. “Kütləvi bazar nəzəriyyəsi” çərçivəsində amerikan marketoloq Çarlz U.Kinq “Modanın yayılması: “Aşağı sızıb keçmə” nəzəriyyəsi”ndən imtina” adlı işində “horizontal sızma” adlı yeni fikir irəli sürür. Modanın bu cür yayılmasının səbəbi kimi isə Ç.U.Kinq dəb obyektlərinin, məhsullarının kütləvi istehsalını və KİV-in, xüsusilə TV-nin inkişafını qeyd edirdi [1].

1970-ci ildə Corc Fild özünün “Yuxarı istiqamətlənmiş diffuz innovasiyaları – dəyişkən status fenomeni” adlı işini nəşr etdirir. Burada 1960-70-ci illərdə modaya böyük təsir etmiş

müxtəlif submədəniyyətlər təhlil olunur. Fildin fikrincə, submədəniyyətlər cəmiyyətə yeni dəb gətirməyə qadirdirlər. Hansı ki, ilk növbədə qrup şəkilli identifikasiyanı yerinə yetirir və daha sonra cəmiyyətin digər seqmentləri tərəfindən mənimsənilir. Onun fikrincə, dəb aləmində liderliyi təkcə klassik moda modelyrləri deyil, eləcə də qruplar (sosiüm), eyni zamanda aşağı təbəqədən olan qeyri-formal qruplar da edə bilər. Beləliklə, Fild tərəfindən irəli sürülən nəzəriyyə “yuxarı sızma” və ya “submədəniyyət nəzəriyyəsi” adını almışdır.

1991-ci ildə Beynəlxalq geyim və tekstil assosiasiyası yeni moda nəzəriyyəsi hazırlamaq üçün bir sıra seminarlar təşkil etmişdir. Burada isə Modanın simvolik qarşılıqlı əlaqəsi və ya Sİ (symbolic interactions theory of Fashion) nəzəriyyəsi təklif olunmuşdur. Sİ nəzəriyyəsinin əsasında individium (mikrosəviyyə) və bütünlükdə cəmiyyət (makrosəviyyə) səviyyəsində geyim dəbi sahəsində qarşılıqlı əlaqə kompleksini izah etmək cəhdi dayanır. Nəzəriyyədə modaya makro və mikro səviyyədə təsir edən 5 əsas amillər təhlil olunur.

Modanın tədqiqində önəmli tövhələrdən birini də rus sosioloqu A.B.Qofman vermişdir. O, özünün “Moda və insan: yeni dəbli davranış nəzəriyyəsi” adlı əsərində modanı sosial dəyər kimi nəzərdən keçirdərək onu qarşılıqlı

əlaqədə olan elementlərdən ibarət modanın struktur kimi tədqim edir. Modanın əsas elementlərini, mədəniyyətdə xüsusi vasitələrlə təzahür edən üsulları, davranış və təsir qaydalarını Qofman moda standartları adlandırmışdır. Moda standartlarının fiksasiya vasitələri mədəniyyətdə mövcud olan fiksasiya metodları və formaları, informasiyanın saxlanılması və ötürülməsidir: geyimdən tutmuş musiqinin sözləri və rəqsə qədər. Moda standartları hər şeydən əvvəl moda obyektləri vasitəsilə realizə olunur [5, s.138]. Qofman buraya əşyaları, sözləri, ideyaları və s. obyektlərin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini aid edir. Qofman modaya moda obyektləri və standartlarını əks etdirən dəyərlər kimi baxır.

Beləliklə, yuxarıda sadalanan nəzəriyyələrdən də görünür ki, moda kimi mürəkkəb sosial-psixoloji fenomen haqqında vahid fikir yoxdur. Bütün

seçilmiş inkişaf determinantları ayrı-ayrılıqda moda dinamikası və sirayətinin adekvat izahını verə bilmir. Bundan əlavə, hər bir nəzəriyyənin mübahisəli məqamları vardır.

Ədəbiyyat:

1. N.R.Yunusov. Müasir modanın inkişaf tendensiyaları, Bakı: 2006. 210 səh.

2. Q.Tard. Təqlid qanunları, Bakı: 2009, 412 səh.

3. Вайнштейн О. Одежда как смысл: идеология современной моды: (О социал. стиле) // Иностран. Лит. - 1993. - № 7. - С. 224-232.

4. Гофман А.Б. Moda и люди: новая теория моды и модного поведения.- М.: Наука, 1994.160 с.

5. Килошенко М., Психология моды: теоретический и прикладной аспекты, Москва: 2009, 629 с.

АНАЛИЗ ТЕОРИЙ МОДЫ

Дияна Ибрагимова

Абстракт

Автор статьи рассказывает о теориях моды, подчеркивая актуальность моды в жизни людей. В статье особо подчеркивается, что в 19 веке и начале 20 века не было единого представления о создании моды, что повлияло на возникновение теорий моды.

В статье автор условно различая исторических три этапа возникновения теории моды подробно анализирует каждую теорию по отдельности.

Умение красиво одеваться это наука и искусство, которыми сможет овладеть каждый человек. Модно одеваться не зависит от материального благосостояния, а зависит целиком от вкуса.

Таким образом, мода нужна человеку для отражения не только социального, но и эмоционального характера. Мода дает возможность человеку подчеркнуть свою индивидуальность. С помощью моды прослеживаются личностные различия.

ANALYSIS OF FASHION THEORIES

Abstract

Diyana İbrahimova

The author of the article speaks about fashion theories and notes the important role of fashion in the life of people. The author notes that there was no single idea of the emergence of fashion in the 19th and early 20th centuries. This led to the emergence of fashion theories.

Historically, the theory of fashion is conditional on the three periods. The author has carefully analyzed each of these stages and fashion theories in the article.

Thus, fashion is not only the social character of the man, also as well as the need to demonstrate emotional character of the man. Fashion provides an opportunity to the person to emphasize its personality. Using fashion traces of personal differences.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 30 noyabr 2018-ci ildə daxil olmuşdur

ÜNSİYYƏT FENOMENİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Ruhiyyə Məmmədova

Fəlsəfə İnstitutu, Sosial psixologiya şöbəsi, e.i.

AZ1073, Bakı ş., H.Cavid pr., 115

Email: memmedova.ru@mail.ru

Açar sözlər: ünsiyyət, münasibət, dialoq, obyekt, subyekt, ekzistensial, birgə fəaliyyət, qarşılıqlı təsir

Ключевые слова: общение, отношение, диалог, объект, субъект, экзистенция, совместная деятельность, взаимодействие

Key words: communication, attitude, dialogue, object, subject, existential, joint activity, interaction

GİRİŞ

Sosial psixologiyanın aparıcı sistiqamətlərindən birini təşkil edən ünsiyyət fenomeninin doğru şəkildə dərk müvəqəd problemlərin həllində önəmli rol oynayır. Bu baxımdan, fenomenin çoxtərəfli yanaşmalar əsasında təhlilinin zəruriliyi ortaya çıxır. Ünsiyyət fenomeninin hərtərəfli təhlilində sosial-psixoloji yanaşma tam yetərli olma-dığından, problemin fəlsəfi aspektdən təhlili onun subyektiv, yəni, psixoloji mahiyyətinin dərkində önəmli rol oynayır.

Sosial psixologiyada şəxsiyyətlər-arası münasibətlərin, kiçik qruplarda qarşılıqlı fəaliyyətin öyrənilməsi ünsiyyət fenomeninin araşdırılmasını zəruri edir. Kommunikativ, interaktiv və pers-

pektiv proseslərin əsas xətləri kiçik qruplarda müəyyənləşdiyi üçün ünsiyyətin və qarşılıqlı fəaliyyətin ümumi qanunauyğunluqlarının necə reallaşması məhz kiçik qruplarda tədqiq olunur; böyük qruplarda formalaşan dəyər, norma və yönəlmənin mahiyyətinin kiçik qruplar vasitəsilə şəxsiyyətə çatdırılması mexanizmini açıb göstərir.

Ünsiyyət problemi sosial-psixologiyada müxtəlif məktəblərdə fərqli aspektlərdə nəzərdən keçirilmişdir. Bütövlükdə, ünsiyyət problemi sosial-psixologiyada əsasən pozitivist yanaşmadan çıxış edərək tədqiq edilmişdir. Ünsiyyət fenomeninin elmi tədqiqi nəticəsində əldə edilən biliklərin önə-

mini vurğulasaq da, psixologiyada bu fenomenin yalnız təbii-elmi yanaşmadan çıxış edərək tədqiq edilməsi onun mahiyyətinin tam açılmamasına səbəb olmuşdur.

D. Mayersin “Sosial psixologiya” dərslərində sosial münasibətlər, ünsiyyət problemi ictimai və şəxsi münasibətlərin əsasını təşkil edən önyarğı, aqressiya, dostluq, yaxınlıq, məhəbbət fenomenləri kontekstindən araşdıraraq təhlil edilir. Önyarğı məqsədyönlü neqativ yönlənmə kimi səciyyələndirilir. Cəmiyyətdə sosial statusu, daxili və xarici konfliktlər zamanı “Mən”in özünüdəyərləndirməsini qoruma cəhdi önyarğının əsas funksiyalarından hesab olunur. Cəmiyyətdə önyarğının formalaşaraq genişlənməsinin sosial identiklik, konformizm, institutsional dəstək fonunda baş verdiyi göstərilir [4; s. 415]. Eyni zamanda, önyarğı ictimai situasiyalar zamanı formalaşsa da, onun yaranmasını şərtləndirən əsas amil bizim emosional durumumuzdur. Lakin, bu heç də frusturasiya hallarında birmənalı olaraq düşmənçilik hissindən qidalanaraq önyarğının yaranması anlamına gəlmir.

Sosial psixologiya ictimai və şəxsiyyətlərarası münasibətləri, ünsiyyət problemini yaradıcı və dağıdıcı hisslər baxımından araşdırır. Sosial psixoloqlar dağıdıcı hisslərin təzahürü kimi meydana çıxan aqressiya ilə bağlı

üç əsas nəzəriyyəyə üz tutmaqdadırlar: 1) Aqressiyanın instinktivliyi nəzəriyyəsi; 2) Aqressiya frusturasiya halına təbii reaksiya kimi; 3) Aqressiv davranış – öyrənmənin nəticəsi kimi [4; s. 445]. Birinci nəzəriyyə eksperimental olaraq təsdiq oluna bilməsə də, aqressiyanın bioloji faktorlardan asılılığı da təkzib olunmazdır. Ünsiyyət prosesində aqressiya hallarının genişlənməsi sosial psixoloqların aqressiyanın cəmiyyətdəki təsirlərdən qaynaqlanma, öyrənmə nəzəriyyəsinə istinad etməsinə səbəb olur. Belə halların genişlənməsində KİV-nin oynadığı rolun danılmaz olduğu göstərilir.

Önyarğı, aqressiya kimi fenomenlərin ünsiyyətdə yaratdığı ciddi problemlərin bütövlükdə ictimai və şəxsi münasibətləri zədələdiyini nəzərə alaraq sosial psixoloqlar aqressiyadan təmizlənmə üsulu olan katarsis konsepsiyasının, yaxınlıq, dostluq, məhəbbət hallarının öyrənilməsinə məqsədəuyğun hesab edirlər. Tədqiqatlar zamanı dostluq, yaxınlıq hallarının 4 əsas faktordan asılılığı müəyyənləşdirilmişdir: ərazi, məkan yaxınlığı; fiziki cəlbedicilik; əxlaqi dəyərlərin, yönlənmələrin uyğunluğu; təltif etmə amili [4; s. 531]. Araşdırmalar göstərir ki, ünsiyyət zamanı daxili yaxınlıq, anlama hallarının dərinləşməsi dostluq, yoldaşlıq münasibətlərinin əsas prinsipləri kimi çıxış edir.

Ə.Bayramovun və B.Əliyevin “Hüquq psixologiyası” dərslində ünsiyyətin əsas funksiyaları kimi birgə fəaliyyət və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması göstərilir. Ünsiyyət prosesində informasiya mübadiləsi və insanların bir-birini qavraması ilə yanaşı qarşılıqlı təsir həyata keçirilir ki, bu da ünsiyyətin nüvəsi hesab edilir [1; s. 266].

Simvolik interaksionist, sosial biheviyotist, sosial-perseptiv koqnitivist, psixianalitik və humanist konsepsiyalarda ünsiyyətin interaktiv təbiəti ilə bağlı təsəvvürlərin əsasında qarşılıqlı fəaliyyət ideyası dayanır. Qarşılıqlı fəaliyyətin öyrənilməsində çoxsaylı nəzəri yanaşmaların mövcudluğu interaksiya fenomeninin dərkində fərqli baxışların olduğunu göstərir. A.A.Leontyev göstərir ki, ünsiyyəti müəyyən edən əsas nöqtə “informasiyanın ötürülməsi” deyil, ideyaların, maraqların ötürülməsi, ictimai-tarixi təcrübənin mənimsənilməsi kimi başa düşülən kollektiv həyatın daxili mexanizmi anlamına gələn qarşılıqlı fəaliyyətdir.

Qarşılıqlı fəaliyyətin daxili mahiyyəti özünü B.F.Lomovun yanaşmasında göstərir. Onun yanaşmasına əsasən, ünsiyyət iştirakçıların bir-birini əvəz edən fəaliyyətləri deyil, onların arasıkəsilməz qarşılıqlı fəaliyyətidir. Buna görə də bir iştirakçının fəaliyyətini digərindən “kəsib” ayırmaq

qarşılıqlı ünsiyyətin təhlilindən uzaqlaşmaq anlamına gəlir. Q.V.Dyakonov göstərir ki, birgə fəaliyyətin strukturunun fərdi fəaliyyətin strukturu və eləcə də ictimai-kollektiv davranışın təzahürləri ilə eyniləşdirilməməsi ilə bağlı prinsipial vəziyyətin məhsuldarlığına baxmayaraq, ünsiyyət zamanı qarşılıqlı fəaliyyətin fenomenologiyası və mahiyyət məzmunu kifayət qədər açılmamış qalır [7].

L.İ.Umanskiy birgə fəaliyyət problemini təhlil edərək onun üç növünü ayırır: birgə-fərdi, birgə-ardıcıl, birgə-qarşılıqlı fəaliyyət. Birinci halda qrupun hər bir üzvü bir-birindən asılı olmadan fəaliyyət göstərir. İkinci halda birgə fəaliyyət qrupun ayrı-ayrı üzvlərinin xüsusi işləri ardıcıl yerinə yetirməsini nəzərdə tutur. Üçüncü halda isə qrupun hər bir üzvünün bilavasitə digərləri ilə qarşılıqlı fəaliyyəti nəzərə alınır.

Məsələnin elmi cəhətdən işlənməsi baxımından müəllif Q.A.Kovalyov və N.V.Kozarinovanın metodoloji yanaşmasını daha konstruktiv-evristik həll kimi görür. Q.A.Kovalyovun fundamental-paradiqmal konsepsiya-sında təsir və qarşılıqlı fəaliyyət psixologiyasının özünəməxsus cəhətləri açıqlanır. Təsir dedikdə, iki və ya daha artıq sistemin qarşılıqlı fəaliyyəti zamanı onlardan ən azından birinin vəziyyətinin dəyişməsi ilə müşahidə olunan proses nəzərdə tutulur.

Təsir və qarşılıqlı fəaliyyət probleminə geniş metodoloji aspektdə yanaşan Q.A.Kovalyov psixoloji təsirin mahiyyət və imkanlarını əks etdirən üç paradiqma müəyyənləşdirir. Birinci, “obyekt” (“reaktiv”) paradiqmasında insan və onun psixikası xarici şərtlərin təsirinə passiv obyektə və bu şərtlərin məhsulu kimi nəzərdən keçirilir. İkinci, “subyekt” (“aksional”) paradiqması, insanın xarici təsirlərə fəal yanaşması və qəbul olunan informasiyanın üzərində işləməsi mövqeyini əks etdirir. Üçüncü, “subyekt-subyekt” (intersubjekt) və yaxud, dialoq paradiqması psixikaya xarici və daxili tənzimləmə sərhədlərinə malik, dünya və insanlarla daimi qarşılıqlı fəaliyyətdə olan açıq sistem kimi yanaşır.

Q.V.Dyakonov göstərir ki, sosial-psixologiya elmində “obyekt” və “subyekt” paradiqmalarında intersubjekt təsirdən deyil, obyekt və subyekt təsirdən danışmaq mümkündür. Çünki, intersubjektin fenomenləri təsirin deyil, qarşılıqlı fəaliyyətin fenomenləri kimi çıxış edirlər. Beləliklə də, təsir psixologiyası dünyadərkində monoloji əsasdan çıxış etdiyi halda, qarşılıqlı fəaliyyət psixologiyası dünyanı anlamada, dünyaya münasibətdə dialoq yanaşmanı əsas götürür. Q.V.Dyakonov Kovalyovun metodoloji yanaşmasını yüksək dəyərləndirsə də, onun ünsiyyət, təsir və qarşılıqlı fəaliyyətin mahiyyətini ekzistensial təhlilin daxili

mikrofenomenologiyası səviyyəsində deyil, xarici makrofenomenoloji səviyyədə açdığını vurğulayır.

N.V.Kazarinova ünsiyyət fenomeninin elmi tədqiqini təhlil edərək ünsiyyətin öncə informasiyanın ötürülməsi, yəni, kommunikasiya, sonra təsir prosesi kimi, daha sonra isə şəxsiyyətlərarası münasibət olaraq öyrənildiyini müəyyənləşdirir. Beləliklə də o, ünsiyyət fenomeninin üç, xətti, interaktiv və transaktiv modelini müəyyənləşdirmiş olur.

Q.V.Dyakonov transaksiya modeli ilə E.Bernin tranzaksiya ilə bağlı təsəvvürlərinin fərqi açıqlayaraq göstərir ki, Bern qarşılıqlı fəaliyyəti müəyyən ssenari əsasında oyun kimi strukturlaşdırır və hadisəyə əsaslanan qarşılıqlı fəaliyyət deyildir. Buna görə də, gerçək qarşılıqlı fəaliyyəti metaaksiya, ekzistensial aksiya kimi adlandırılmasını daha doğru hesab edir. Yəni, transpersonal psixologiyanın təsəvvürləri əsasında müəyyənləşən, varlığa-hadisəyə əsaslanan trans vəziyyətinin öyrənilməsini nəzərdə tutur [7].

Q.V.Dyakonov birgə fəaliyyət və ünsiyyət kontekstində qarşılıqlı fəaliyyətin təbiəti ilə bağlı üç yanaşmanı fərqləndirir. Birinci yanaşma fərdi fəaliyyətin strukturu və birgə fəaliyyətin fərdi fəaliyyətin bu və ya digər məcmuəsinə aid edilməsi ideyasından çıxış edir. “Birgə-fərdi fəaliyyət” (L.İ.Umanskiy), kommunikasiyanın

xətti-ötürülmə modeli (N.V.Kazarinova), psixoloji təsirin dərkində “obyekt” paradiqması (Q.A.Kovalyov) birinci yanaşmanı özündə əks etdirir.

İkinci yanaşmada birgə fəaliyyətin sosial makrostrukturunu ilkin və əsas olaraq götürülür. Sosial makrostruktur birgə fəaliyyətin daxili mikrostrukturunu müəyyənləşdirmiş olur. L.İ.Umanskinin “birgə-ardıcıl fəaliyyət təlimi, N.V.Kazarinovanın kommunikasiyanın interaktiv-tsiklik modeli, Q.A.Kovalyovun psixoloji təsirin “intersubyekt” paradiqması bu yanaşmanı əsas kimi götürür.

Qarşılıqlı fəaliyyət probleminin həllində üçüncü yanaşma daxili mahiyyətin təsdiqindən çıxış edir və insanlararası münasibətin intersubyekt – interpersonal, bütöv – prosessual anlamını əsas olaraq götürür. Bu yanaşmanın məntiqi bu və ya digər dərəcədə “birgə-qarşılıqlı fəaliyyət”lə (L.İ.Umanskiy), kommunikasiyanın transaksiya modeli ilə (H.V.Kazarinova) və psixoloji qarşılıqlı fəaliyyətin “intersubyekt” paradiqması ilə (Q.A.Kovalyov) ilə uyğunluq təşkil edir [7]. Lakin, insanlararası qarşılıqlı fəaliyyət probleminin həllində daha dərin imkanlar müasir dialoq fəlsəfəsində və dialoq psixologiyasında açılır.

Ünsiyyətin öyrənilməsində dialoqi yanaşma ekzistensial fəlsəfədən və psixologiyadan bəhrələnir.

Ekzistensial yaşama əsasən, öz varlığının intensionallığını və poten-

siallığının aktuallaşması, “Mən”dən kənara çıxma bilmə ilk növbədə və daha dərin olaraq baş-qası ilə ünsiyyətdə həyata keçir. Özünü qarşılıqlı açılış prosesində əldə etmə bitməz, tükənməz proses kimi təzahür edir.

Ünsiyyətin öyrənilməsində elmi-psixoloji yanaşmaların yetərsizliyi son dövrlərdə psixologiyaya fəlsəfi düşüncədə metodoloji gücə çevrilən ekzistensialist yanaşmanın gətirilməsi müşahidə olunmaqdadır. A.Maslou dövrümüzdə artıq elmin yeni fəlsəfəsinin əsaslarının qoyulması probleminə toxunaraq yeni imkanların açılmasında yalnız atomistik, mexaniki, pozitivist yanaşmanın yetərli olmaması düşüncəsindən çıxış edir. Dərketmənin yeni konsepsiyasının formalaşmasında holistik, dəyişkən, unikal, şəxsi, transsendent yanaşmaların əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulayır [5; s. 232]. O, yeni geniş yaşmadan çıxış edən psixologiya elmində qavrayış, öyrənmə, emosiya, intellekt, iradə, tələbat, motivasiya və s. problemlərin hərtərəfli tədqiqi imkanlarını görür. Bu mənada, öyrənmə artıq assosiativ, təsadüfi, keçici mahiyyət daşıyır, o, şəxsiyyət üçün daxili anlam kəsb edən fenomen kimi təzahür edir.

Q.V.Dyakonov ekzistensial yaşmada dialoq, ünsiyyət fəlsəfəsinin mahiyyətini açıqlayaraq göstərir ki, adi şüur, sağlam düşüncəyə əsasən, eləcə də ünsiyyətin xətti-ötürülmə və interaktiv-tsiklik modelləri baxımından

istənilən fikir, istənilən davranış ayrılmaz şəkildə fəaliyyət göstərənə, danışana məxsusdursa, dialoji baxışda bu davranış və düşüncədə müsahibin iştirakı və ortaqlığı danılmazdır. Yəni, hər bir ünsiyyətdə “başqası”nın varlığı, yəni, ontoloji birgəiştirakçılıq danılmazdır. Bu baxımdan, M.Baxtin göstərir ki, insan heç zaman özü ilə üst-üstə düşmür. Ona heç zaman $A=A$ bərabərliyini tətbiq etmək olmaz. İnsanın gerçək həyatı məhz özü ilə üst-üstə düşməyən anında baş verir. İnsan özü ilə eyniləşə bilməməsinin nəticəsində açıqlıq, azadlıq, məsuliyyət, hadisəvilik, intensionallıq, subyektivlik, paradoksalıq, universallıq, unikalıq və s. kimi xüsusiyyətləri əldə edir.

Varoluşçu fəlsəfənin və humanist psixologiyanın görkəmli nümayəndələrindən biri olan Rollo Mey ekzistensialist yanaşmada dünyayla münasibətin üç modulunun mövcud olduğunu göstərir. Bunlar Umwelt, Mitwelt və Eigenweltdir. Umwelt ətrafımızdakı, bioloji dünyanı, Mitwelt eyni növə aid olan, paylaşılan dünyanı, Eigenwelt isə hər kəsin öz dünyasını ehtiva edir. İnsan eyni zamanda hər üç modul daxilində mövcud olur. Ekzistensialist yanaşmaya əsasən, insanın ətrafla münasibəti Mitwelt və Eigenwelt daxilində öz bütövlüyünü əks etdirmiş olur. Burada artıq başqaları ilə uyum deyil, onlarla ilişki münasibətin, ünsiyyətin özəyini təşkil edir. Bu münasibət-

lərin əsasında isə insanın özü ilə olan ilişki dayanmış olur. İnsanın özünə məxsus olan dünyanın, yəni, Eigenweltin əsaslandırılmamış gerçəklik kimi qəbul edilməsi ekzistensialistlərə görə, sıxıcı intellektualistlərin yanaşmasıdır və həyatın canlılığının əlindən alınmasına xidmət edər [2; s. 167-171].

Dini fəlsəfənin görkəmli nümayəndələrindən biri olan S.Frank da ünsiyyət fenomenini obyektiv gerçəkliklərin dərki baxımından deyil, subyektiv daxilə aləminin təzahürü kimi təhlil edir. Ünsiyyət qarşı tərəfə sadəcə kənar obyekt kimi baxışı, kənar obyektin dərki özündə daşımır. Bu fenomen real mənəvi nüfuz etmə anlamını özündə ifadə edir. S.Frankın yanaşmasında ünsiyyət “Mən” və “Sən”i bir-birinə açan, onlara “Biz” gerçəkliyini qazandıran zərurətdir. Bu zaman “Biz” qətiyyətlə “Mən”lərin cəmini ifadə etmir. O, “Mən”in “Sən”ə olan ehtiyacı səbəbindən doğan fəvqəlfərdi gerçəklikdir. S.Frank gerçək qrup bütövlüklərinin əsasında da ünsiyyət fenomeninin bu anlamının dayandığını göstərir [6; s. 216-229].

S.Frank varlığın metafizik monizmindən çıxış edərək onun dualist, antinomik təzahürünü, məntiqini ünsiyyətin təbiətində açmağa cəhd göstərir. “Mən” və “Sən”in münasibətini o, predmetin dərki münasibəti kimi deyil, bilavasitə-intuitiv, həyatı-ontoloji münasibət kimi başa düşür. Bu ünsiy-

yətdən kənarda “Mən” hazır verilənlər kimi təzahür etmir. O, yalnız “başqası” ilə ünsiyyətdə doğulur, təzahür edir və formalaşır. Yəni, insanın şəxsi kimliyi, varlığı dialoji mühitdə açılır. Avtonom, monoloji subyektin “Mən”i yalnız özü üçün deyil, həm də bütün insan birlikləri üçün problemlə halə çevrilir [7].

Öz baxışlarında iudaist ənənəni, dini yaşantını və müasir fəlsəfi təfəkkürü birləşdirən M.Buber ünsiyyət problemini dialoq fenomenindən çıxış edərək açmağa çalışır. Buberin yanaşmasında dialoq kommunikasiyanın təzahürü deyil, mistik anlam daşıyan varoluşda iştirakçılığı ehtiva edən fenomendir. Buberin yanaşmasına əsasən, dialoq kommunikasiyanın ünsiyyətə çevrilməsi anında baş verən hadisədir. Lakin, o, insanların yalnız bir-biri ilə ünsiyyəti ilə məhdudlaşmır. O, ünsiyyət zamanı əks olunaraq insanların bir-birinə olan münasibətini özündə ehtiva edir [3; 99].

Dialoqun əsl mahiyyətini açıqlamaq üçün M.Buber insanın qavrama üsullarını müəyyənləşdirir və onları bir-birindən fərqləndirir. Bu üsullardan biri müşahidədir ki, bu zaman müşahidəçi məqsədyönlü şəkildə qarşdakının mümkün qədər çox xüsusiyyətlərini çəkməyə, görməyə çalışır. Qavramanın digər bir üsulu da seyr etmədir ki, bu zaman seyrçi özünə heç bir gərginlik vermədən, tam azad şəkildə

seyr edir. Müşahidə və seyr etmə qarşı tərəfi fərqli üsullarla öyrənməyə yönəlsə də, onun özündən kənarda baş verən proses kimi təzahür edir. Yəni, müşahidəçinin və seyrçinin iştirakçılığını tələb etmir. Qavrayışın digər bir üsulu da var ki, bu şəxsin açıqlığını, yəni, üz tutma və cavab gözləmə anını özündə ifadə edir. Buber qavrayışın bu formasını nüfuz etmə kimi səciyyələndirir. O, dialoqun imkanlarını da nüfuz etmənin imkanları ilə eyniləşdirir [3; s. 101]. Buberin yanaşmasında nüfuz etmə üz tutma və cavab gözləmə anlamını özündə ehtiva etdiyindən o tərəflərdən iştirakçılıq, münasibət tələb edir. Bu baxımdan, Buber üçün həyat geniş mənada dialoq anlamını özündə daşıyır. Burada hər kəs müraciət olunan və cavab verən tərəf kimi çıxış edir. Dialoqun hər bir iştirakçısı üçün başqası vasitə, şərt kimi deyil, məqsəd və dəyər kimi özünü göstərir. “Mən-O” münasibətində isə başqası məqsədin əldə edilməsində vasitəyə çevrildiyindən obyekt yanaşmasını özündə ehtiva etmiş olur.

Sosial psixologiyada birgə fəaliyyət dialoq fəlsəfəsində birgə mövcud olma, birgə var olma kimi öz ifadəsini tapmış olur. Beləliklə də, ünsiyyətin və qarşılıqlı fəaliyyətin elmi-nəzəri təhlili ünsiyyət, təsir, qarşılıqlı fəaliyyət psixologiyasının tədqiqində əhəmiyyətli imkan və perspektivlərin açılmasına şərait yaratmış olur. Bu onu göstərir ki, təsir və qarşılıqlı fəaliyyətin təbiə-

tinin və mahiyyətinin tədqiqinin elmi-psixoloji inkişafı ünsiyyətin yalnız subyekt-fəaliyyət və struktur-funksional sxeminin təhlilinə ehtiyac duymur. O, həm də intersubjekt-dialoji paradigmadan çıxış edən nəzəri yanaşmaların və praktik metodların işlənməsinə ehtiyac duyar.

Nəticə

Şəxsiyyətlərarası, qrupdaxili münasibətlər və eləcə də, bütövlükdə ünsiyyət problemi sosial psixologiyada mövcud olan yanaşmalarkontekstindən təhlil olunur. Elmi-psixoloji yanaşmada ünsiyyətin əsasən kommunikativ mahiyyətinin öyrənilməsinə yönlənməsi göstərilir. Bu isə problemin dərkində böyük çətinliklərin yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan, tədqiqatda ünsiyyət fenomeninin öyrənilməsində obyekt yanaşmasının deyil, subyekt yaşantısının, münasibət amilinin aparıcı rolunu vurğulanır. Sosial psixologiyadakı birgə iştirakçılığın dialoq fəlsəfəsində birgə mövcud olma, birgə var olma kimi öz ifadəsini tapdığı göstərilir. Beləliklə də, ünsiyyətin və qarşılıqlı fəaliyyətin elmi-nəzəri təhlili ünsiyyət, təsir, qarşılıqlı fəaliyyət psixologiyasının tədqiqində əhəmiyyətli imkan və perspektivlərin açılmasına şərait yaratmış olur. Bu onu göstərir ki, təsir və qarşılıqlı fəaliyyətin təbiətinin və mahiyyətinin tədqiqinin elmi-psixoloji inkişafı ünsiyyətin yalnız sub-

yekt-fəaliyyət və struktur-funksional sxeminin təhlilinə ehtiyac duymur. O, həm də intersubjekt-dialoji paradigmadan çıxış edən nəzəri yanaşmaların və praktik metodların işlənməsinə ehtiyac duyar.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası (dərslük) Bakı, "Təhsil", 2012, 656 səh.
2. Rollo May. Varoluşun kəşfi. Varoluşçu Psixoloji Metinləri. İngilizcədən çeviren: Aysun Babacan. Okuyan.us. 3 basım. İstanbul, Ocak 2014. 228 s.
3. Бубер Мартин. Два образа веры: Пер. с нем. / Под ред. П.С.Гуревича, С.Я.Левит, С.В.Лёзова. – М.: Республика, 1995. – 464 с. – (Мысли-тели XX века).
4. Майерс Д. Социальная психология. – 7-е изд. СПб.: Петр, 2005 – 794 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
5. Мотивация и личность / А.Маслоу. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 352 с. – (Серия «Мастера психологии»).
6. Франк С.Л. С нами Бог. Сост. и предисл. А.С.Филоненко. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 750, {2} с. – (Philosophy).
7. <http://hpsy.ru/public/x1677.htm> Дьяконов Г. В. Проблема общения и взаимодействия: диалогический подход.

**СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
ФЕНОМЕНА ОБЩЕНИЯ**

Ругийя Мамедова

Абстракт

В статье «Социально-психологический анализ феномена общения», проблема общения исследуется в контексте существующих подходов в социальной психологии. Отсюда видно, что в решении проблемы преимущественно лидирует объектный подход. Учитывая интерсубъективный характер общения, раскрывается важность экзистенциального подхода. Социально-психологический аспект проблемы показывает важность диалогового подхода в анализе. С этой точки зрения, анализируются взгляды М.Бубера и С.Франклина, выступающие в диалогическом общении.

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS
OF THE COMMUNICATION PHENOMENON**

Ruhiya Mammadova

Abstract

In the article «Socio-psychological analysis of the communication phenomenon», the communication problem is investigating from the context of existing approaches in social psychology. An objective approach in the study of the problem solving is prevailing. In the background of the intersubjective essence of the communication, the importance of the existential approach is explaining. The importance of the dialogue approach to the problem has been explained from the sociological-psychological aspect. From this point of view, the supporters of the dialogue communication ideas M.Buber and S.Frankl's views are analyzed.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun «Sosial psixologiya» şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №13).

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Məqalə redaksiyaya 08 fevral 2019-cu ildə daxil olmuşdur.

HƏKİM ŞƏXSİYYƏTİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ CƏHƏTLƏRİ

Xəyalə Muradova

*Azərbaycan Dillər Universiteti, Təbriz korpusu,
Nərimanov ray., Təbriz küç., 81 AZ1008*

*Psixologiya kafedrasının
fəlsəfə doktorluğu proqramı üzrə dissertantı
xayala.muradova80@gmail.com*

Açar sözlər: *həkim, xəstə, funksiya, şəxsiyyət*

Ключевые слова: *врач, пациент, функция, личность*

Key words: *doctor, patient, function, personality*

Psixoloji ədəbiyyatda məktəbdə hər bir fənn müəlliminin fəaliyyəti üçün xarakterik olan aşağıdakı pedaqoji funksiyalar qeyd olunur: inkişafetdirici, tərbiyəedici, kommunikativ, öyrədici, qnostik, konstruktiv, təşkilatçılıq [4, s. 566]. Bu funksiyalar demək olar ki, digər peşə sahələrinə də aiddir. Onlar mühəndisin, tədqiqatçının, həkimin fəaliyyətinin tərkib hissəsinə daxildir. Həkim fəaliyyətində ən önəmlisi qnostik funksiyadır. Həm həkimin, həm də müəllimin həyatı boyu oxuyub öyrənmək taleyinə yazılmışdır. Yaxşı həkim olmaq üçün fasiləsiz, yorulmadan işləmək lazımdır ki, günbəgün yenilənən, inkişaf edən elmin, tibbin bir parçası ola bilsin. Belə olduqda həkim öz borcunu vicdanla yerinə yetirmiş olar. Müasir həkimin qnostik funksiyası yalnız yenilikləri izləməklə bitmir, həmçinin za-

manın tələblərinə uyğun olaraq biliklərini yenidən qurmağı bacarmasıdır. Bunun üçün əldə edilən məlumatın düzlüyünü yoxlamaq, hələ özünü tam təsdiq etməmiş dəbə qaçmamaq və stereotiplərini zəiflətmək lazımdır.

Həkimin qnostik funksiyasının digər cəhəti öz fəaliyyətini təhlil edə bilmək, öz səhvlərinə tənqidi yanaşa bilmək bacarığıdır. Həkim fəaliyyətinin önəmli cəhətlərindən biri də xəstənin şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə bələd olmaq, onun öz fəaliyyətinə münasibətini nəzərə almaq və lazım gəldikdə onu dəyişdirə bilməkdir. Həkim peşə fəaliyyətini yerinə yetirərkən əhalinin sağlamlığına təsir edən ictimai həyatın çoxcəhətli amillərini görə bilmək, sosial təzahürlərin mürəkkəb quruluşundan baş çıxara bilmək, ümumi və xüsusi olanları ayırd edə bilmək lazımdır. Bunun üçün isə ümumi sosial orqanizm

olan cəmiyyətin funksiyası və inkişaf qanunlarının təbii-tarixi strukturunu bilmək lazımdır. Bütün bunlar həkimdən öyrədici bacarığı, başqa sözlə xəstəliklərin sosial səbəblərini dərinlən anlamaq, ayrı-ayrı fərdlərdə və sosial qruplarda səhiyyə məsələlərini kompleks şəkildə təşkil edə bilmək bacarığını tələb edir.

Həkimin konstruktiv funksiyası isə bütün bunları inkişaf etdirməklə xəstəyə effektiv təsir göstərə bilməkdir. Yəni sağlamlığın təminatına yönəldilmiş vərdiş və bacarıqlar daxildir: bayılmalar, qıc olmalar, şok keçirmələr, kəskin ürək çatışmazlığı, insult, epileptik tutmalar və s. zamanı təcili yardım göstərmək, ümumi tibbi tapşırıqları (sarğı, qanaxmanın dayandırılması), dərman vasitələrin inyeksiya etmək, elektrokardiogrammanın oxunması və rentgen nəticələrinin dəyərləndirilməsi, doğuş qəbul etmək, reanimasiyada qulluq etmək və s. Ancaq həkim üçün yalnız müxtəlif manipulyasiyalara sahib olmaq deyil, həm də xüsusi bir insana tətbiq etmək bacarığı da vacibdir.

Bütün bunlarla bərabər həkimin xəstənin nə dərəcədə etibarını qazanması, onu müalicə prosesinin fəal iştirakçısına çevirə bilməsi, yəni onun kommunikativ bacarıqlarının inkişafı da önəmlidir. Xəstənin müalicəsi kommunikasiyadan kənar baş verə bilməz, çünki burada qarşılıqlı ünsiy-

yət, inam və müalicə prosesinə birgə qoşulmaq vacibdir. Bu bacarıqların inkişaf dərəcəsi həkimlərin peşə etikasının, mənəvi dəyərlərinin də göstəricisidir. Həkim peşəsi dialoq, xəstə ilə ünsiyyət üzərində qurulmuşdur.

Həkim öz peşəsini icra edərkən onun xəstəyə münasibəti ya “texnokratik” yəni xəstəyə yalnız obyekt kimi baxır və ona müəyyən müalicə “texnologiyalarını” tətbiq edir, ya da humanist yanaşır. Bu yanaşmada öz fəaliyyətinin mənasını görməkdən başqa, xəstəyə subyekt kimi, müalicənin uğurlu keçməsi üçün bu prosesin birinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyan fəal və şüurlu iştirakçısı kimi münasibət bəsləyir. Məhz bu səbəbdən həkimin peşə bacarıqları və mənəvi dəyərləri bir vəhdət təşkil edir.

Müalicə prosesi insanın bədənini yenidən tərbiyə etməkdir. Buna görə də burada subyekt-subyekt yəni həkim-xəstə münasibətlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Yəni insan bədənini yenidən tərbiyə etmək üçün hər iki tərəf fəal iştirak etməlidir. Xəstəni qarşılıqlı münasibətlərə daxil etmək üçün yüksək motivasiyanın olması zəruridir.

Kommunikativ bacarıqlara qarşı tərəfi dinləyə bilmək və onun fikirlərini anlamaya bilmək, öz emosional vəziyyətini nizamlamaya bilmək, ünsiyyət situasiyalarına yönələ bilməkdir. Həkimin kommunikativ bacarıqlarına

hər bir xəstə ilə psixoloji əlaqəyə girmək, simpatiya və inam hissini qazana bilməkdir. Həkimin peşəkar fəaliyyəti üçün xəstə ilə psixoloji əlaqə yaratmaq, xəstə ilə özünü eyniləşdirmək, onun daxili dünyasına girmək haqqında Z.Ə.Əliyeva, S.P.Botkin, V.M.Bexterev, V.N.Myasişev və digərləri əsərlərində qeyd etmişlər. Onlar göstərirlər ki, pasiyentin xəstəliyinin gedişi və sağalma imkanları onun emosional sahəsi ilə (nikbin əhval-ruhiyyə, özünə və həkiminə inamı) ilə birbaşa əlaqədardır. Belə ki, tibbi praktikada obyektiv və subyektiv, maddi və mənəvi olanların fərqli cəhətləri nisbi olaraq bir-birindən ayırd edilmişdir.

Kommunikativ bacarıqlar təşkilati bacarıqlarla sıx əlaqədardır, həkim başqalarının fəaliyyətini həm təşkil edir, həm də idarə edir. Burada inzibati strukturda çalışan şəxslər həm həkimlik edir, həm də tibb işçilərinin fəaliyyətini təşkil edir. Bu o deməkdir ki, həkimin fəaliyyətinə təşkilati bacarıqlar da daxil edilməlidir və bu keyfiyyətlər təhsil sistemində onlara təmin edilməlidir.

Həkim fəaliyyətinin strukturuna 5 komponent daxildir: qnostik, öyrədic, konstruktiv, kommunikatv, təşkilati. Bu bacarıqların inkişaf etdirilməsi həkimi yüksək səviyyəli peşəkara çevirsə də qənaətbəxş deyildir, çünki şəxsiyyətinin peşəsinin əsasını dəyərləri, motivasiya sahəsi təşkil edir. Mə-

sələn, həkimin kommunikatv bacarığı o zaman mənəvi dəyər qazanır ki, bura onun humanistliyi, mülayimliyi və bərc, vicdan hissi daxil edilsin. Həkimin qnostik funksiyası o zaman xüsusi dəyərə malik olur ki, insana ali dəyər kimi yanaşsın və əsas məqsədi cəmiyyətin ümumi mənafeyinə xidmət etsin.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, həkimin sənətinə uyğun bacarıqlarının mövcudluğu onların peşəkarlıqlarını təmin edir. Bu baxımdan, həkimlərin peşə inkişafının artırılması problemlərinin həlli yollarının tapılması insan bacarıqlarının təbiəti məsələsidir. Yəni insan öz bacarıq və qabiliyyətləri ilə nə qədər zəngin olarsa, həkim kimi də bir o qədər mükəmməl ola bilər.

Psixologiyada şəxsiyyətin struktur komponentlərinə aşağıdakılar daxildir: Şəxsiyyətin strukturunda onun idrak prosesləri əsasında və onunla yanaşı aşağıdakı başlıca yarımstrukturuları, komponentləri qeyd olunur [4, s. 142]:

– Şəxsiyyətin istiqaməti. Buraya onun dünyagörüşü, ictimai mövqeyi, tələbatları, maraq və meyilləri, əqidə və idealları, adət və ənənələri, ideya və praktik yönəlişlik sistemi və s. daxildir. Bu zaman yönəlişliyin komponentlərindən biri dominantlıq təşkil edir və aparıcı olur. Başqaları isə istinad rolunu oynayır. Dominantlıq təşkil

edən istiqamət şəxsiyyətin bütün psixi fəaliyyətini müəyyənləşdirir. Həkim şəxsiyyətinin strukturunun bu komponentinə onun öz sahəsinə olan marağı, meyilləri, hansı həkimi özünə ideal seçməsi və s. daxildir.

– Şəxsiyyətin strukturunda sonrakı mühüm yarımstrukturunu onun hazırlıq səviyyəsi təşkil edir. Buraya şəxsiyyətin əldə etdiyi bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi daxildir. Həkim şəxsiyyətinin təhsil müddətdə və ondan sonra əldə etdiyi bilik, bacarıq və vərdişləri daxildir.

Şəxsiyyətin strukturunda mühüm yer tutan yarımstrukturlardan, komponentlərdən biri də onun imkanlarını müəyyənləşdirən və fəaliyyətin müvəffəqiyyətini təmin edən qabiliyyətlər sistemindən ibarətdir. Həkimlik insanda yalnız bilik, bacarıq və vərdişlərlə bitmir, bura onun ümumi və xüsusi qabiliyyətləri də daxildir.

Şəxsiyyətin strukturunda mühüm yer tutan digər komponenti insanın həyatda qazandığı davranış forması, başqa sözlə onun xarakteridir. Həkim şəxsiyyətinin xarakteri dedikdə onun tənəbəl və ya çalışqan olması, canyandıran və ya mənfəətgüdən olması, mülayim və ya kobud olması daxildir.

Nəhayət, bu komponentlərin hamısının üzərində şəxsiyyətin mənliliyi, yəni özünü dərk edib anlaması, öz davranışını nizama salıb idarə etməsi «hökmranlıq» edir. Həkimin özünə

nə dərəcədə əmin olması, özünü necə dəyərləndirməsi, özünü necə tanımağı və tanıtdirməsi daxildir.

Bu komponentlərin bir-birləri ilə vəhdət halında olması önəmlidir. Çünki həkimin bilikli amma kobud olması sənətinə xələl gətirə bilər. Həkimin qabiliyyətləri də onun peşəkar yoxsa təsadufi bir həkim olmasının göstəricisidir.

Z.Freyd həmçinin şəxsiyyətin strukturunu üç yerə bölür: İd, Ego və Super Ego (o, mən, yüksək mən). İd mənşəcə genetik şərtlənir, formalaşma üslubuna görə anadangəlmədir, funksiyası isə tələbatların ödənilməsi ilə bağlıdır. Ego şəxsi təcrübə ilə şərtlənir, valideynlərlə identifikasiya, sosial normaların introyeksiyası ilə bağlıdır, funksiyası isə vicdan, özünə nəzarət, idealların formalaşması və sosial gözləmələrdir [3, s. 27]. Həkimin yüksək məninin zənginliyi onun nə dərəcədə vicdanlı, məsuliyyətli və sadıq olması ilə bağlıdır. İdə qarşı olmaq çətin olsa da, həkim peşəsi üçün ən önəmli məqamlardandır. Bundan əlavə həkimin qabiliyyətləri də onun sənətində mühüm rol oynayır.

Rubinşteyn S.L. (1957) qeyd edirdi ki, qabiliyyət məsələsi inkişaf məsələsi ilə birləşməlidir. İnsan öyrənərək mədəniyyətə qoşulur. Qabiliyyətlərin təlim zamanı inkişafı çətin və kifayət qədər idarə olunmayan bir prosesdir. Qabiliyyətlərin inkişafdan nisbətən

az təsirlənən komponenti şəxsiyyətlə birbaşa bağlı olanlardır – maraq, motivasiya, şəxsiyyətin istiqaməti. Bu daha çox talantlı, dahi insanların əhatə edir: onlar xoşagəlməz şərtlər daxilində də işlərinə maraqlarını qoruyub saxlaya bilirlər, onları maraqlandıran məsələlərdə məqsədyönlü şəkildə işləyə bilirlər, özlərini çox şeydən məhrum edə bilirlər və s. Qabiliyyətlərin formalaşmasının 2 səviyyəsi: təcrübənin toplanılması, bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi; şəxsiyyətin mürəkkəb, sintetik şəxsiyyət quruluşunu formalaşdırdığı səviyyə [6, s. 543]”. Həkim şəxsiyyətinin ilkin başlanğıcı məqsədyönlü şəkildə təlimdə özünü tapır və özünü inkişaf etdirir.

Ananyev B.Q. öz əsərlərində qeyd edir ki, “Qabiliyyətlər biliklərin sadəcə toplusu deyildir. Burada biliklərin yaradıcı tətbiqi, müstəqil və şüurlu surətdə mənimsədiyi biliklərə münasibətdə insanın yenilikçi mövqeyidir [5, s. 127]”.

Beləliklə, həkimin qabiliyyətləri onun bilik, bacarıq və vərdislərə surətlə yiyələnməsinə, onları inkişaf etdirməsinə və yeni yanaşmalar ortaya qoymasın, öz sahəsində peşəkarlaşmasına kömək edir.

Şəxsiyyət haqqında nəzəriyyələrin tərkib hissəsinə daxil olan əsas elementlərdən biri də qabiliyyətlərdir və onlar həkimin peşəkar fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Şəxsiyyətin mahiyyətinin əsasını təşkil edən amillərdən biri də özünü-tərbiyə məsələsidir. Prof.Ə.S.Bayramov yazdığı kimi, “Şəxsiyyətin təşəkkül istiqaməti və səviyyəsi yalnız xarici təsirlərin xarakterindən deyil, həm də insanın özünü təkmilləşdirmək cəhdindən asılıdır” [1, s. 128].

Bütün bunlarla bərabər şəxsiyyət amilinə də diqqət yetirmək lazımdır. Mütəxəssislərin öz peşəsi ilə məşğul olarkən şəxsiyyət amili artıq müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərməyə başlayır. Təhsilini başa vurduqdan sonra məzun artıq yeni, müstəqil işinə, fəaliyyətinə başlayır. Onun öz əməyinə necə münasibət bəsləyəcəyi (çətin və gündəlik zəhmət tələb edən ağır iş və ya özünü, iradəsini sınamaq üçün vasitə), özünə münasibəti (hələ öyrəncəyi çox şey var və ya artıq mütəxəssisdür) və digərləri peşə təcrübəsinə yiyələndikcə, təcrübə topladıqca müəyyənləşəcəkdir.

Şəxsiyyət nəzəriyyələrinə diqqət yetirdikdə, həkimlərin hansı xarakter tipinə malik olmaqları da onların yanaşma tərzini şərtləndirdiyini görmək mümkündür.

Müasir dövrümüzdə xarakter və onun təsnifatı haqqında bir çox tədqiqatçıların yanaşmaları, nəzəriyyələri mövcuddur. Hər bir yanaşma müxtəlif əsaslar üzrə hazırlanır: Şəxsiyyətin funksional istiqamətinin analizi – K.Yunq, şəxsiyyətin üstün impuls

meyillərinin sosiomədəni mühitə təsirinin müzakirələri – Z.Freyd, bədən quruluşunun tədqiqatları – E.Kreçmer, U.Şeldon, bədən və genanologiyanın analizi – F.Cordano, insanın qabiliyyətlərinin təsviri – Qall, hisslərin və insan cəhdlərinin təsvirləri – F.Polan, N.Loskiy, etik prinsiplərin analizi – Platon, Teofrast, praktiki xarakterologiya – Ponomarenko və digərləri olmuşdur [2, s. 26].

Profaylinq sisteminə uyğun olaraq insanları analiz etmək üçün onları 8 psixotip qruplarına (isteroid, epileptoid, paranoyal, emotiv, hipertim, şizoid, həyəcanlı, depressiv-kədər) bölürlər [2, s. 26].

Həmin psixotiplərlə ayrı-ayrılıqda tanış olduqda hər birinin müsbət və mənfi cəhətləri olduğu ortaya çıxır. İstənilən halda hər bir insanda bir psixotip aparıcı olur, digərləri isə mühitə görə özünü büruzə verir. Lakin situasiyadan və həkim sənətində qarşıdakı pasiyentdən asılı olaraq çıxış etməlidir.

Xəstələrlə daima ünsiyyətdə olan həkim mənfi xarakter əlamətlərinə sahib olarsa, məsələn, kobudluq, o zaman xəstələrinə kobud davranacaqdır. Belə olduqda xəstənin həmin həkimin qəbuluna nə qədər müddət gələ biləcəyi artıq sual altında qalır. Müasir dövrdə uzman həkimlərin sayının artması, onlar haqqında kütləvi informasiya vasitələrindən, sosial şəbəkələrdən asanlıqla məlumat toplanması,

həkimlər arasında sağlam rəqabəti də gücləndirmişdir. Məhz bu səbəbdən də həkimlər xəstə ilə ünsiyyətlərinə və münasibətlərinə xüsusilə diqqət yetirməlidirlər.

Tədqiqatın aktuallığı. Müasir dövrümüzdə insan şəxsiyyətinin önəmi xüsusi olaraq vurğulanır. Həkm xəstə münasibətlərində xəstələrin həkimlərin savadı və biliyi ilə bərabər onun şəxsi keyfiyyətlərinə də diqqət yetirirlər. Çünki həkimin xəstəni anlaması, ona empatiya bəsləməs, onu müalicə işinə cəlb etməsi, pozitiv enerji ilə yükləməsi xəstəyə kobud və ya mülayim davranması ilə birbaşa bağlıdır. Məqalədə problemin mahiyyətini araşdırmaqla yanaşı, həkim şəxsiyyətinin əsas keyfiyyətləri, insanlarla ünsiyyətində fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin oynadığı rol qeyd olunur. Lakin həkim-xəstə düzgün qurulması da ünsiyyətinin qurulmasına, müalicə işinin müsbət yönündə aparılmasına birbaşa təsir göstərir. Həkim şəxsiyyətinin mənfi enerji ilə yüklənməsi xəstələrin narazılığı, şikayətlərinin artması, tez-tez həkimləri dəyişmələri, xarici ölkə mütəxəssislərinə üz tutması ilə nəticələnir. Mövzunun aktuallığını qoruyan məhz bu həkim-xəstə münasibətlərinə fərqli prizmadan baxışların mövcudluğudur, çünki müxtəlif yanaşmalar müxtəlif həll yollarının tapılmasına vəsələ olur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində həkim-xəstə münasibətlə-

rində həkim şəxsiyyətinin fərdi keyfiyyətlərinin xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti.

Tədqiqat işində əldə olunan nəticələr praktik psixologiya sahəsində təcrübi əhəmiyyət kəsb edir, tibb müəssisələrinin təcrübəsində tətbiq oluna bilər.

Nəticə. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, peşəkarın şəxsiyyəti önəmlidir və müstəqil fəaliyyət zamanı özünü təkmilləşdirməsi üçün daxili oyaqcılar onun əsas mənbəyidir. Məhz həkim şəxsiyyətinin özünüinkışafı ilə məşğul olması onun qabiliyyətlərinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R. Tərbiyə psixologiyası, Bakı: Nurlan-2006, s196
2. Hacıyev T. 60 saniyədə insanı tanıma sənəti, profaylinq sistemi. Bakı, 2016. s.156
3. Həmidli L. Düşüncəyə təsir 100 yol. Praktiki psixologiya. Bakı:Qanun-2017, s152
4. Psixologiya. S.İ.Seyidov və M.Ə.Həmzəyevin elmi rek. ilə. Bakı: Nurlan-2007, s.626
5. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. - В 2-х томах. М.: Наука, 1980, с.287
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Спб.: Питер-2008. с.713

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЛИЧНОСТИ ВРАЧА

Хаяла Мурадова

Абстракт

Растущее число врачей специалистов в современном мире помогает пациентам легко собирать информацию с помощью средств массовой информации, социальных сетей и пропагандировать здоровую конкуренцию среди врачей. Если человек, который находится в постоянном контакте с пациентом, имеет негативные черты характера, например, грубость, его пациенты будут плохо относиться к нему. Вот почему врачи должны обращать особое внимание на их отношения с пациентом. Все это еще раз доказывает, что личность профессионала важна, а внутренние мотиваторы являются основным источником самосовершенствования в процессе самостоятельной деятельности.

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE PERSONALITY
OF THE DOCTOR**

Khayala Muradova

Abstarct

The growing number of doctors' specialists in the contemporary world has helped patients to easily gather information from the mass media, social networks, and promote healthy competition among physicians. If a person who is in constant contact with a patient has negative character traits, for example, rudeness, his patients will treat him badly. That's why doctors should pay particular attention to their relationships with the patients. All of this once again proves that the personality of the professional is important and internal motivators are the main source for self-improvement during independent activity.

Məqalə ADU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 11 yanvar 2019-cu ildə daxil olmuşdur

MƏHKUMLARIN CƏZAÇƏKMƏ MÜƏSSİSƏLƏR MÜHİTİNƏ UYĞUNLAŞMASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Gültəkin İsmayılova

*AMEA-nın Fəlsəfə institutunun
Sosial psixologiya şöbəsinin kiçik elmi işçisi
AZ1073, Bakı ş, H.Cavid pr., 115
gulya.alibekova@rambler.ru*

Açar sözlər: məhbuslar, islahedici koloniya, uyğunlaşma, islah, təcavüz, konformizm, ekspedisiya quduzluğu

Ключевые слова: заключенные, исправительная колония, адаптация, исправление, агрессия, конформизм, экспедиционное бешенство

Key words: prisoners, correctional colony, adaptation, correction, aggression, conformism, expeditionary rabies

GİRİŞ

İslahedici müəssisədə olmanın başlanğıc dövrü əksər məhbuslar üçün ən çətin və kritik dövr sayılır. Tərbiyəvi məqsədlərlə cəmiyyətdən təcridi ilə bağlı onların dərin həyəcan, günah hissi, ailədən ayrılımları hisslərindən, bu vəziyyəti doğurmuş səbəblər yaddaşda təzə olan və ilk mərhələdə kəskin qəbul edilən zaman istifadə etmək lazımdır. Bu vaxtı qaçırtmamaq vacibdir, çünki müxtəlif şərait, əsasən qoruyucu mexanizmlər təsiri altında, həyəcan hissini kütləşməsinə gətirib çıxarır və artıq insanın şüuruna gözə çarpan təsiri göstərmir. Cəzaçəkmənin sonrakı mərhələlərində insanda törədilmiş cinayət üçün peşmançılıq hissini doğurmaq daha çətin olur.

Viktor Hüqonun «Səfillər» klassik romanında belə bir nümunə təsvir olunub. Jan Valjan oğurladığı bir parça çörəyə görə həbsxanada on doqquz il keçirdikdən sonra, azadlığda ona səxavətlə qonaqpərvərlik göstərən bir ruhaninin evindən gümüş qaşıqları oğurlayıb evi tərk edir. Amma qanun keşikçiləri onu tapıb yenidən keşikşin evinə gətirəndə, alicənab episkop həmin əşyaları ona hədiyyə etdiyini bildirərək, əlavə öz gümüş şamdanlarını da ona bağışlayır və bu gümüşdən dürüst insan olmaq üçün istifadə etməyi xahiş edir. Yepiskopun ona göstərdiyi bu dərin mərhəməti və inamı Jan Valjanın bütün həyatının dəyişdirir və onun lütfkar bir insan olması yolunda ilk addım olur.

Məhbusların tərbiyə prosesini şəxsiyyətin subyektiv marağına əsaslanmış birtərəfli psixoloji-pedaqoji təsir kimi qiymətləndirmək olar. Həbsxana mühiti yalnız məhbusların deyil, həm də onlarla işləyən personala da təsir edir. Məhbuslarda və administrasiyanın nümayəndələrində psixi vəziyyətlər bir çox halda uyğun gəlir. Beləliklə, məhbuslar ümumi, həm də spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Cəzanın ən əhəmiyyətli məsələlərindən biri məhbusların islahı olur ki, bu da onun şəxsiyyəti öyrənilmədən, cinayətin törədilməsinə gətirib çıxaran və mənfi xüsusiyyətlərin üzə çıxardılmadan mümkün deyil. Digər tərəfdən, tərbiyəvi işin keçirilməsinə təkan verən insanın ən yaxşı xüsusiyyətlərini bilmək əhəmiyyətlidir. [2]

1. Həbsxana mühitinin məhbusun psixi vəziyyətinə təsiri

Hökmün gözləmə müddətində məhbus çox ağır vəziyyətdə olur: o gözlənilmədən adət edilmiş mühitdən qoparılır və kifayət qədər təcavüzkar mühitə düşür. O öz gələcəyi, cinayət işinin nə vəziyyətdə olduğu haqda məlumata malik deyil (məsələn, onun günahını subut edən nə kimi dəlillərin olması), o artıq söz deməyə qorxur və eyni zamanda da danışib güclü emosional gərginlikdən qurtulmağa çalışır. Bu vəziyyət törədilmiş cinayətin həyəcanıyla da ağırlaşsa bilər. Lakin

azadlıqdan məhrum edilmə yerlərində işləyən psixoloqlarda məhbus həmişə administrasiyanın nümayəndəsini görür, ona görə də psixoloqun məhbusla işinin birinci mərhələsi həbslə bağlı stressin öhdəsindən gəlməsidir.

1955-ci ildə cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlarla davranışı üzrə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Birinci Konqresində «Məhbuslarla rəftarın minimal standart qaydaları» qəbul edilmişdir. Bu sənəd tövsiyə xarakteri daşıyır. Ona əsasən, həbsxana rejimi «məhbuslarda məsuliyyət hissini və insan ləyaqətini öldürməmək» üçün azadlıqda həyatdan minimal dərəcədə fərqlənməlidir. Fiziki yerləşdirmə özünə kamerada olan sahəni, həm də işıq mənbəyinə və havaya çıxışı daxil edir. Beynəlxalq normalara əsasən, hər bir məhbusa çoxyerli kameralarda ən azı dörd kvadrat metr, məhdud bir kamerada isə 6 kv. metr ayrılmalıdır. Həmcinin, həbsxanalarda istənilən diskriminasiya qadağan edilməlidir. İlk dəfə məhkum olanlar, kişilər və qadınlar, həddi-buluğa çatmamış və yaşca böyük məhbuslar ayrı saxlanmalıdır. Hər məhbusa ayrı «kamera və ya otaq», ümumi kameralarda saxlama vaxtı – ayrı çarpayı düşür. Kameraların işıqlandırılması oxumağa və «görmə üçün təhlükəsiz» işləməyə icazə verməlidir, ventilyasiya sistemi isə sanitar normalara uyğun olmalıdır. Qidalanma müntəzəm və «sağlamlığın

saxlanılması üçün kifayət qədər», su – istənilən vaxt əlçatan olmalıdır. Məhbuslar doğmalarıyla ünsiyyət saxlamaq imkanına, KİV-dən və ya «administrasiya tərəfindən nəzarət edilən başqa üsullarla» xəbərləri almaq imkanına malik olmalıdır, hər həbsxanada kitabxana olmalıdır. [9]

Məhbuslar çalışmaq məcburiyyətindədir, amma onların əməyi əzablar gətirməməlidir və onu ədalətlə ödəmək lazımdır. İntizam cəzalarının tətbiqi vaxtı qəddarlıq, insan ləyaqətinin alçadılmasını, bədən cəzalarını, «qaranlıq kameralara» yerləşdirməni tamamilə istisna etmək lazımdır. Bütün həbsxanalarda ştat həkimi olmalıdır və məhbuslar peşəkar stomatoloji köməyi almalıdır. Vətəndaş geyimini daşımaq hüquqlarına malik olmayan məhbuslara, bu iqlimə uyğun olan və onların sağlamlığını kafi vəziyyətdə saxlayan geyim dəstini vermək lazımdır. Bu geyim nə təhqiredici, nə alçaldıcı xarakterli olmamalıdır.

Məhbusun şəxsiyyətinin başqa vətəndaşların şəxsiyyətindən nə qədər fərqləndiyini, konkret insanı cinayət etməyə sövq edən davranışının spesifikasiyasının öyrənilməsi əsas məsələlərdən biridir. Bu sahədə aparılan tədqiqatların təcrübəsinə əsaslanaraq, iddia etmək olmaz ki, cinayətkar davranış yalnız əhatə edən mühitin neqativ təsiri nəticəsidir. Yəni, xarici şərait cinayətkar davranışını birbaşa doğurmur. İnkişaf

edərək, şəxsiyyətin özü gec-tez mühitin təsirlərinə seçici reaksiya verə bilən sərbəst və aktiv amilə cevrilir. Yəni insan onun psixoloji təbiətinə uyğun olan stimulları seçməyə və ya mənimləməyə başlayır. Şəxsiyyət kimi insan – yalnız mühitin deyil, həm də şəxsi inkişafın nəticəsidir. Belə ki, eyni şəraitdə tərbiyə edilmiş iki insan, bir sosial mühitdə ünsiyyətdə, qabiliyyətlərdə, davranışda özünü fərqli göstərir [5]

Beləliklə, məhbusların islahının müvəffəqiyyəti yalnız onların şəxsiyyətinə hərtərəfli, kompleks yanaşma zamanı mümkündür. Azadlığa çıxmış şəxslərin yenidən cinayətlər etməsi halları az deyil. Burda insanın təqsirinin sübutu problemindən heç də az aktual olmayan məhbusun islahının mümkünlüyünün sübutu problemi durur. İslah – bir insanın öz inkişafında olan çatışmazlıqları, qüsurlar və nöqsanlarını aradan qaldırılması və davranışının normaya salınmasıdır. Həbs cəzası insan davranışının islahı məqsədi ilə tətbiq edilmişdir və istifadə olunur. Öz məzmununa görə cəza çox sərt olmaqla, təqsirli şəxsin hüquqlarının əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılmasında ifadə olunur. Onun mahiyyəti cinayət törətmiş şəxslərin mənəvi, siyasi, fiziki və əmlak xarakterli məhrumiyətlərə məruz qoyulmaqla, onları tənbeh etməkdən ibarətdir. Cəza “məhkəmə hökmü ilə təyin edilən cinayət – hüquqi xarakterli tədbirdir. Cinayət törətməkdə təqsirli hesab

edilən şəxsə tətbiq olunur və həmin şəxs barəsində Cinayət Qanunu ilə müəyyən edilən məhrumiyyətlər yaradılmasından, onun hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından ibarətdir” [7., 41.1 m.]. Tənbehsiz cəza öz mənasını itirmiş olardı və cinayətkarlıqla mübarizədə məcbur etmə vasitəsi hesab olunmazdı.

Cəzanın məqsədi sosial ədalətin bərpası, məhkumun islah edilməsi, həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə tətbiq edilir [7].

Həbsxananın təsiri orada olan hər kəsin dünyagörüşünü dəyişdirir, amma hər bir insan cəmiyyətin qanununa tabe olan vətəndaşı ola bilmir. Həbs müddəti cinayətdən və ya qanun pozuntusundan asılıdır, ancaq hər bir halda nəzəri cəhətdən həbsxana müddəti insanı onun törətdiyi əməli haqda düşünməyə vadar etməlidir. Lakin təcrübədə məlum olur ki, bütün insanlar müxtəlifdir və həbs cəzası onlara fərqli təsir göstərir. Bu problemlə məşğul olan mütəxəssislər qeyd edirlər ki, insanın həbsxanada 7 ildən çox qalması onun psixikasını sarsıdıcı dəyişiklərə məruz qoyur. Vəziyyəti dərk etmək və öz həyatını dəyişmək istəyi deyil, həbsxana dəyərlərin və müvafiq həyat tərzinin tam qəbul edilməsi baş verir.

Yəni, həbsxana o qədər aqressiv mühitdir ki, insan şüurunda ciddi iz qoyur. İnsan ilk dəfə həbsxanaya dü-

şərkən, asılılıq vəziyyəti, hərəkət, fəaliyyət və ünsiyyət dairəsinin məhdudlaşdırılması onu çox sıxır. Bundan başqa, istənilən həbsxananın öz qanunları qüvvədə olur, bunları da anlamaq və qəbul etmək lazımdır. İnsanın yeni qaydalara tez uyğunlaşmasından, bəzən yalnız onun sağlamlığı deyil, həm də həyatı asılıdır. Ancaq, bütün narahatlıqlara və məhdudiyətlərə baxmayaraq, insan zamanla buna alışır. Bir müddətdən sonra artıq onun üçün istənilən başqa mühit yad və qəbuledilməz olur.

Həbsxanada ciddi iyerarxiya prinsipi mövcuddur: ya insan digərlərini tabe edir, ya da özü tabe olur. Cəzaçəkmədən azad olandan sonra çoxları rolların belə bölgüsünə öyrəşib, həyatda analoji insanları axtarırlar. Hər bir insan fərdidir, bəziləri öz günahını dərk edirlər və onu qəbul edərək yaxşılığa doğru dəyişməyə çalışırlar, amma bəzilərini bu narahat etmir. Onlar düşünürlər ki, həbsdən sonra yenə eyni işlə məşğul olacaqlar, amma artıq ehtiyatlı olacaqlar [3].

Ən uğurlu islah sistemi – məhbusların əməyə cəlb etməsinə əsaslanır. Özündə o nə qədər müxtəlif məzmunlu olsa, bir o qədər səmərəli olar. Məsələn, görkəmli rus pedaqoqu Anton Makarenkonun müvəffəqiyyətləri ilk növbədə onunla bağlıdır ki, onun islah etmək kommunasında hamı fəal, həm də çox dolğun və məzmunlu çalışırdılar. Onlar özlərini ərzaqla təmin et-

məsi üçün kənd təsərrüfatından başlamışdılar, amma tədricən sənaye istehsalatıyla məşğul oldular. Xüsusi olaraq: məhz birinci Makarenkonun şagirdləri ölkədə ilk olaraq «Black & Decker» amerika drelinin modelinin elektrik surətlərini yüksək həcmli istehsalını, daha sonra isə məşhur «Leitz Kamera»markanın fotoaparatlarının surətlərini mənimsədilər [4].

İnsanın həbs cəzasında olaraq nəyi itirdiyinin dərki çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əgər cəza müddəti kiçikdirsə, amma azadlıqda ev, ailə və tanışlar varsa, iş çıxmaq və praktiki olaraq, həbsdən əvvəlki başqa həyat tərzinə qayıtmaq imkanı var. Amma əvvəlki həyat təzi itirilmişdirsə, bütün tanışlıqlar yalnız eyni keçmiş məhbuslar mühitindəndirsə, işə düzəlmək imkanı çox kiçikdirsə, insan bu həyat təzində qalır. Həbs müddəti nə qədər çox olarsa, cəmiyyətin tam hüquqlu nümayəndəsi olmaq ehtimalı azalır. Keçmiş məhkumlar azadlıqda, bir qayda olaraq, bir-birini tapır, birləşir və yaşayış üçün bərabər imkanlar axtarırlar.

2. Məhkumların islah edilməsində mümkün uğursuzluqların səbəbi

Həbs yerlərində məhkumların islah edilməsində uğursuzluqlar əsasən aşağıdakı səbəblərlə şərtlənir.

1. Məhkumlar saxlanılan mühit qondarmadır və təcrid edilmişdir. Onlar

rejim müəssisəsində yaşayırlar, fəaliyyətləri tamamilə tənzimlənmişdir, ailəsi ilə əlaqə zəifləyir, bəzən hətta dayandırılır. Onlar sosial cəhətdən də təcrid edilmiş olurlar. Onların rolu yalnız bir icraçı funksiyası ilə məhdudlaşdırılıb. Məhkumlar öz iradəsi ilə çox şey edə bilməzlər, başlıcası isə sərbəstlik, təşəbbüskarlıqdan məhrum olurlar, bu da onların tədricən desosializasiyasına gətirir.

2. Həbsxanaya uyğunlaşma – bu toplumun xasiyyətlərinin, adətlərinin, verdişlərinin dərin və ya xarici mənimsənilməsi prosesidir, həmçinin həbsxana dünyasına oriyentasiyadır. Bu mənfi «həbsxana» sosializasiya prosesidir, onun gedişatında məhbuslar həbsxana submədəniyyətinin qərarlaşmış norma və dəyərləri ilə tanış olurlar, nəticədə onların şəxsiyyəti daha çox kriminallaşdırılmış olur.

3. Təربiyəvi təsirin zəif effektivliyi həbsxana müəssisəsinin daxili nizam-intizamın sərt qaydaları ilə bağlıdır. Əsl psixoloji-terapevtik təsiri göstərmək tez-tez müxtəlif səbəblər üzündən çətinləşir:

a. Məhkum, bir qayda olaraq, kriminal mühitin pressinqini hiss edir, bu da əlavə olaraq sıxlıq, həbsxana ideologiyasının hökmranlığı, asudə vaxtın nəzarətsizliyi, əhəmiyyətinə görə administrasiyanın tələblərindən üstün olan həbsxana ənənələri və adətlərinə uyğun davranışa məcburiyyətlər güclənir və əxlaqı pozucu təsir göstərir.

b. Administrasiyanın passivliyi, onun yaranmış balansı pozmaq istəməsi və daha «sərt» təbəqələşmənin keçirilməsi.

4. İstehsal fəaliyyətinin məhdudluğu, axşam məktəblərinin bağlanması, cəzaçəkmə müəssisələrində məhkumların özfəaliyyət təşkilatlarının formalıqı, müsbət adət və ənənələrin formalaşdırılması üzrə işlərin dayandırılması mənfi nəticələrə gətirib çıxarır.

Beləliklə, psixoloji islah xidmətinin nəzəriyyəsi və praktikasi lazımi tərbiyəvi konsepsiyaya malik olmalıdır və nəzərə alınmalıdır ki, özlüyündə azadlıqdan məhrum etmə artıq şəxsiyyətə dağıdıcı təsir göstərir və yenidən tərbiyə şəxsi məsuliyyət olmadan mümkün deyil. Məhkumların islahının konkret məsələləri uyğun olan strukturların əməkdaşları tərəfindən, qanunvericilikdə olmuş dəyişiklikləri və əvvəlki dövr üçün fəaliyyətin bu növündə əldə edilmiş nəticələri, aşkar edilmiş problemləri və vəziyyətin analizini nəzərə alaraq həll olunmalıdır.

Sosial təcrid etmə şəraitində insanın şəxsiyyətinə müxtəlif növ psixogen amillər təsir edir, hansılar ki, nevroz reaksiyalarına, intihar cəhdlərinə, psixiki pozuntulara və s. gətirir. SSRİ-in kosmonavtlarının birinci dəstəsini hazırlamış həkimlər qrupunda çalışan tibbi psixoloq V.İ. Lebedev ekstremal şəraitin psixogen amillərinin analizinə həsr edilmiş tədqiqatında ekstremal şəraitdə

insanın psixikasına mənfi təsir edən amillərin 7 qrupunu müəyyən etmişdir: ♦ qrup təcrid etməsi; ♦ monotonluq; ♦ məkan qavrayışının dəyişilməsi; ♦ yalqızlıq; ♦ məlumatların tükənməsi; ♦ həyat və sağlamlıq üçün təhlükə; ♦ yuxu və ayıqlıq ritmlərinin desinxronizasiyası [4].

3. Azadlıqdan məhrum edilmə müəssisələri – ekstremal şəraitin nümunəsi kimi

Azadlıqdan məhrum edilmə müəssisələrini ekstremal şəraitin nümunələrindən biri hesab etmək olar. Məhbusun psixikasına təsir edən birinci amil qrup təcrid etməsi olur. Məhbus özü kimi eyni cəfakəş insanların nisbətən kiçik kollektivindədir. Onlar daim bir-biri ilə ünsiyyət saxlamağa məcbur olurlar. Qrup təcridi daimi açıqlıqla və tənha qalmağın qeyri-mümkünlüyü ilə müşayiət olunur, buna görə bir müddətdən sonra insanda Cənub Qütünü kəşf edən norveç səyyahı R. Amundsenin «ekspedisiya quduzluğu» adlandırdığı vəziyyət inkişaf edir. Əsaslandırılmamış zorakılığa və ya əksinə – ruh düşkünlüyünə gətirən bu reaksiya azsaylı ekspedisiyalarda, sualtı gəmilərdə uzunmüddətli reyslər zamanı, həbs cəzasında və başqa belə vəziyyətlərdə müşahidə olunur. Nümunə kimi, 1898-ci ildə kiçik «Beljika» gəmisini yaranmış əlverişsiz buz vəziyyətinə görə Antraktida sahillərində 186 gün davam edən qışlamaya qal-

mışdı. Neft lampalarının zəif işıq verən, hissə verilmiş kayutlarında, narazılıq, depressiya, qıcıqlanma məs-kunlaşmışdı. Matroslardan biri, psixoz vəziyyətində gəmini tərkdən qar tufanına qaçıb qeyb olmuşdu; digəri – bu gəmidə şturman olan R.Amundsenə baltayla hücum etmişdi. Ruh düşkünlüyü insanları qarşılıqlı etibardan məhrum edir. «Ekspedisiya quduzluğu», başqa cür «qütb xəstəliyi» adlandırılan bu hadisə əsasən kiçik qruplarda müşahidə olunur. Bu o vaxt müşahidə olunur ki, onlar şəraitə görə, yalnız bir-biri ilə ünsiyyət saxlamağa məhkum edilirlər və yad, onların yoldaşlığına daxil olmayanlarla mübahisə etmək imkanından məhrum edirlər. Nə qədər bu qrupun üzvləri bir-birini yaxşı tanıyırlar, anlayırlar, bir o qədər də aqressiyanın yığılması daha təhlükəli olur. Belə vəziyyətdə təcavüzə və növdaxili mübarizəyə səbəb olan bütün stimulların dözümlü həddi kəskin aşağı düşür. Subyektiv bu belə ifadə edilir – insan öz ən yaxın dostunun ən xırda jestlərinə – hətta öskürəyə belə – kəskin reaksiyayla cavab verir. [8]

Norveç arxeoloqu, səyahətçisi T.Xeyerdal isə bunu «kəskin ekspedisiyonizm» adlandıraraq belə təsvir vermişdi: «Bu belə bir psixoloji vəziyyətdir ki, ən mülayim insan belə deyindir, acıqlanır, hirsələnir, nəhayət qəzəblənir, çünki onun görmə dairəsi tədricən o qədər daralır ki, o yalnız öz yoldaşlarının çatışmazlıqlarını görür, onların

üstünlükləri artıq qəbul edilmir». Eyni də məhbuslar kollektivində münasibətlərdə münaqişələrin sayı artır, davranışda açıq düşmənçilik güclənir və bütün bunların nəticəsi kimi, qrupun təcrid edilmiş və rədd edilən üzvləri meydana çıxırlar. Onların yaranması «oğru qanunu» adlandırılan qaydalarla möhkəmlənir və, bir qayda olaraq, cinayət iyerarxiyasında öz statusunu yüksəltməyə onların gücləri çatmır. [1]

Məhbuslara təsir edən üçüncü əhəmiyyətli amil – məkan strukturunun qavrayışının dəyişikliyi. Məhbusun ətrafında obyektlərin sayı məhdudlaşdırılmışdır. Onların çoxunda, bağlı yerdə (həbsxana rejimi və ya istintaq təcridxanası) olanların, xüsusilə uzun vaxt qapalı kameralarda olan məhbuslarda, hətta kameradan çıxışı qorxusu meydana çıxır – açıq sahənin fobiyası («aqorafobiya»). Belə məkan məhdudluqları məhbuslarda laqeydliyi və ya yüksək təcavüzkarlığı formalaşdırır. Bu asteniya, əzələ zəifliyinə, hətta ayrıca əhəmiyyətli vəziyyətlərdə hər hansı iradəli söyləri qoymaq qabiliyyətsizlikliyinə gətirir. [5]

İstənilən məhbus üçün informasiya əhəmiyyətlidir. Onlar saxlama rejiminin pozulmasına yol verərək informasiya mübadiləsini qaydaya salmağa çalışırlar. Evidən, doğmalardan və ya dostlardan xəbərlərin yoxluğu, baxımsızlıq, tərkdən hissə yaradır və bəzən həqiqi intihar cəhdlərinə gətirir.

Evdən uzun müddət xəbər olmadığı halda, məhbuslarda yuxu pozuntusu, narahatşılıq hissi, depressiya müşahidə olunur, artıq bu zaman tibbi yardım tələb oluna bilər. Fransız səyyahətçisi və etnoqrafi Erik de Bişop bunu “reaktiv-nevroz vəziyyəti” adlandırır. Lakin zəruri məlumatların verilməsi zamanı, bir qayda olaraq, bütün nevroz halları, aşkar psixi patologiyası halları istisna olmaqla, yox olurdu.

Tənhalıq duyğusu güclü qorxu və özünə mərhəmət hissi ilə müşayiət olunur. Yalqızlıq olduqca ağır psixotik vəziyyətləri formalaşdırır. Yaddaşa da ailə üzvlərinin, dostların parlaq obrazları yaranır. Personal tərəfindən sərt rejimə və müşahidəyə baxmayaraq, həyat və sağlamlıq üçün daimi təhlükə (təhdid) məhbusun psixikasını dəyişdirən ən güclü amillərdən biridir. Bir qayda olaraq, belə təhlükə şəxslərarası münasibətlər problemləri, ciddi iyerarxiya, «həbsxana cəmiyyəti»nin kastalara bölünməsi ilə bağlıdır. [3]

Xəstəlik, zəif tibbi xidmət və ya bədən tərbiyəsi ilə məşğul olmalarının mümkünsüzlüyü astenik vəziyyətlərin inkişafına gətirir. Yuxu və ayıqlıq bioritmlərinin desinxronizasiyası məhbus vəziyyətinin anlaması üçün vacib andır. İctimai-faydalı əməyin və təhsilin qeyri-mümkünlüyü məhbusların əksəriyyətinin çox vaxtını yuxuda keçirmələrinə gətirir. Onlar yalnız gecə deyil, həm də gündüz çox yatırlar, de-

mək olar ki, onlar daim yuxu və ayıqlıq arasında vəziyyətdə olurlar. Ehtimal olunur ki, bu ətraf mühitin psixogen amillərinin daimi təsirinə orqanizmin qoruyucu reaksiyalarından biridir.

Nəticə

Yuxarıda qeyd edilənləri yekunlaşdıraraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, bütün bu amillər məhbusun şəxsiyyətinin deformasiyasına gətirir. Rəsmi hakimiyyətin amansız, cəzalandıran, eyni zamanda da qeyri-formal liderlərin hakimiyyətinin fiziki mövcudluğuna təhlükəli olması, və, nəhayət, məhbusun özündə hər hansı bir səlahiyyətlərin olmaması ona mənfi təsir göstərir. Bununla əlaqədar olaraq bəzən məhbuslar heç olmasa seçmək və qərarlar qəbul etmək qabiliyyətinin təzahürü üçün formal səbəbi verən hər hansı həvəskar təşkilatlarda iştiraka razılıq verirlər. Həbsxana mühitinin depersonalizasiyası məhbusun dərin şəxsi deformasiyasına imkan yaradır.

İnsan bu şəraitində ya həddindən artıq təcavüzkar olmalıdır, ya daim özündə təcavüzkarlığın yüksək səviyyəsini dəstəkləməlidir və ya görünməz olmalıdır. Belə alternativ seçim həbsxanada həyat qaydalarının qeyri-müəyyənliyiylə birbaşa bağlıdır. Bir qayda olaraq, davranış normaları, xüsusilə qeyri-rəsmi normalar, məhbusa onların pozulması vaxtı nəzərdə tutulan sanksiyalarla eyni vaxtda çatdırılır. [4]

Nəhayət, məhbusda vaxtın gedişatı əhəmiyyətli deformatsiyaya məruz qalır. O, praktiki olaraq, öz vaxtına malik deyil. Onu istənilən vaxt şəxsi əhəmiyyətli fəaliyyətdən idarə heyətinin nümayəndələri və qeyri-rəsmi strukturun rəhbərləri ayıra bilirlər.

Sözsüz ki, həbsdə olma müəyyən psixi vəziyyətləri, ilk növbədə gözləmə vəziyyətini formalaşdırır. Məhbuslar daim nəyisə gözləyirlər: istintaqın, hökmün sonunu, vəkillə və ya qohumlarla görüşləri və s. Burada insan tez-tez məhz psixotik vəziyyətə düşür. Bu vəziyyətdə yaddaş kəskinləşir, assosiasiyalar canlanır. Mövcud psixoloji əlaqələrin qırılması nəticəsində, təcrid etmə şəraitində fərdin xarakteri, ünsiyyətinin məzmunu, diapazonu, dərinliyi dəyişir, hansıları ki, qismən yalnız ünsiyyət defisiti ilə izah etmək olar. Gündəlik məcburi ünsiyyət antipatiyalara səbəb olur, əlaqələrin gərginliyini doğurur. Bu emosional – iradəli sferaya son dərəcə mənfi təsir edir, ətrafdakılarla təsirli ünsiyyət qura bilməyən qüsurlu bir şəxsiyyət meydana gətirir. Bu vəziyyətdə onun təbii istəyi bu gərginliyi özünəməxsus üsulla yüngülləşdirməkdir, məsələn, saxlanma rejiminin pozulması və ya özünə zərər verməklə. Bundan başqa, məhbusların şüursuz səviyyədə baş verən fəaliyyətdən çəkinməsinə nəzərə almaq lazımdır. [5]

Gözləmə vəziyyəti, beləliklə, yüksək gərginliklə, psixi fəaliyyətin aktivləş-

məsiylə və ya onun sönməsiylə, orqanizmin fizioloji funksiyalarının sönməsiylə səciyyələnir. Gözlənilmə vəziyyəti, bir qayda olaraq, səbirsizliklə müşayiət olunur. Səbirsizlik – insanda qarşıda gözlənilən və onu həyəcanlandıran, amma nəticəsi hələ ona məlum olmayan əhəmiyyətli hadisələrdən qabaq yaranan xüsusi psixi vəziyyətdir. Məhbus bu hadisələrin baş verməsini tezliklə istəyir, amma bu ondan asılı olmadığından, hətta dəfələrlə həbsdə olan şəxslərdə acizlik və asılılıq hissi yaşanılır.

Şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq səbirsizlik vəziyyəti affektiv reaksiyalardan tutmuş (nə vaxt ki, məhbuslar əməkdaşlara hucum edirlər), affektiv-tormoz reaksiyalarına qədər özünü biruzə verə bilər. Gözləmə vəziyyətlərinə çox ağır yaşanan həyəcan emosiyası məxsusdur. O informasiyanın qeyri-müəyyənliyindən yaranır və həmişə gələcəyə neqativ yönəlişlə yaşanır. Məhbus qabaqcadan özünə məhkəmədə, koloniyada və ya azadlıqda həyatı ilə bağlı ən acı perspektivləri görür [2].

Konformizmə müxtəlif insanların münasibəti eyni deyil. Belə ki, bəziləri ciddi davranış normalarını qeyri-şərtsiz qəbul edirlər və onları icra etməyə cəhd edirlər, digərləri isə yalnız kollektivin rəğbətini saxlamaq üçün onları icra edirlər, üçüncülər onları daxili səviyyədə qəbul edirlər, amma zahirən onlara əməl etmirlər, dördüncülər da-

xilən onları həm qəbul etmirlər, həm onları təcürbədə istifadə etmirlər (onları fərdiyyətçilər adlandırırlar) [2].

Sosial kontrol sistemi konformizmi bütövlükdə lazımi səviyyədə dəstəkləyir. Həmin sistemə belə təsir tədbirləri daxildir: təlimatlar, qadağalar, xidmətlərin tanınması və s. Bu ölçülərin sayəsində cəmiyyətin üzvlərinin davranışı ümumi qəbul edilmiş uyğunluğa gətirilir. Bu mövzuyla bağlı müxtəlif təbliğata əsasən elə hiss yaranır ki, hər bir cinayətkarın islahına nail olmaq mümkün deyil və əgər islah əsas məqsəd kimi elan olunursa, statistikanın təhrifi daxil olmaqla, bütün mümkün üsullarla onun sadəcə imitasiyası riski böyükdür. Statistikanı birbaşa açıq-aşkar yoxlamaq imkanı yoxdursa, o həmişə təhrif olunur. Amma məhz hansısa bir ölçüdə cinayətkarların yüzfaizli islahını hədəf kimi qoymaq olmaz, eyni zamanda da – həbsdən çıxandan sonra onların həyatının necə qurulacağını heç düşünməmək də tamamilə yolverilməzdir. Bununla birlikdə çox kriminoloqlar islahedici müəssisədə məhbusun şəxsiyyətinin «sındırılması» ideyasının əleyhinədir. Bu uğursuzluqlara və cinayətlərin təkrarına, yəni residivə aparır. Üzgün psixikalı insan kriminal nəfsə artıq müqavimət göstərmir. Müasir sənaye cəmiyyəti ciddi transformasiya vəziyyətindədir, buna görə dinamik ictimailəşdirməyə nail olmaq lazımdır. Hakim

olan dəyərlərə və davranış nümunələrinə zahiri uyğunlaşma kifayət etmir, inam yolu ilə dünyagörüşünün dəyişdirilməsi məhkumun şəxsiyyətinə daha güclü təsir göstərir. Bu zaman yaxşı olardı ki, o, onun üçün hansısa yeni sosial-konform roluna öyrəşməyə cəhd etsin və yeni həyat planlarını əldə etsin.

Ədəbiyyat:

1. Проблема экспедиционного бешенства в малых группах. – Выживание в мало-благоприятных ситуациях <https://after-living.livejournal.com/35423.html>

2. Васильев В.Л. Психологическая характеристика адаптации освобожденного к условиям жизни на свободе / Юридическая психология / Сост. и общ. ред. Т.Н.Курбатовой. СПб.: Питер, 2001. С. 321-331

3. Сухов А.Н. Конфликты в первичных коллективах осужденных. - Рязань, 1978.

4. Исправительно-трудовая психология / Под редакцией К.К.Платонова, А.Д.Глоточкина. – Рязань, 1985

5. Психологические эффекты заключения в местах лишения свободы <https://infopedia.su/6x6006.html>

6. Влияние заключения на психику заключенного <https://poisk-ru.ru/s71233t1.html>

7. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (SM41.2.- ci maddəsi). <http://e-qanun.az/code/11>

8. Конрад Лоренц. Агрессия. Жанр: Научная литература. Издательский дом: Издательская группа «Прогресс» Год издания: 1994.

9. Международные стандарты прав заключенных. Минимальные

стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными (Правила Манделы) <http://library.khpg.org/files/docs/1451542563.pdf>

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АДАПТАЦИИ ОСУЖДЕННЫХ К УСЛОВИЯМ ТЮРЕМНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Гюльтекин Исмайлова

Абстракт

В статье рассматривается проблема адаптации заключенных к условиям лишения свободы. Указаны психогенные факторы, влияющие на психику человека в условиях социальной изоляции, такие как групповая изоляция, одиночество, сенсорная и информационная депривация. Также приводятся стандартные правила обращения с заключенными, принятыми в мире.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PRISONER'S ADAPTATION IN THE PRISON ENVIRONMENT

Gultakin Ismaylova

Abstract

The article deals with the problem of adaptation of prisoners to conditions of imprisonment. The psychogenic factors affecting the human psyche in conditions of social isolation are indicated, such as group isolation, loneliness, sensory and informational deprivation. It also provides the standard rules for the treatment of prisoners accepted in the world.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun «Sosial psixologiya» şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №13).

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

Məqalə redaksiyaya 08 fevral 2019-cu ildə daxil olmuşdur.

MÜASİR CƏMIYYƏTDƏ MƏKTƏBLİLƏRİN CİNSİ TƏRBIYƏSİ PROBLEMİ

Müşviq Mustafayev

*BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi
Zahid Xəlilov küçəsi – 23. indeks: AZ 1148*

Ülkər Qüdrətli

*BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının magistrantı
Zahid Xəlilov küçəsi – 23. indeks: AZ 1148
E-mail: u.qudratli@gmail.com*

Açar sözlər: mənəviyyat, cinsi tərbiyə, cinsi fərqlər, cinsi tərbiyə modeli, cinsi dərkətmə

Ключевые слова: нравственность, половое воспитание, половые различия, модель полового воспитания, половое сознание

Key words: morality, sex education, sexual differences, sex education model, sexual knowledge

Müasir dövrümüzdə cəmiyyətimizdə mövcud olan aktual problemlərdən biri də məktəblilərin cinsi tərbiyəsinin təşkili məsələsidir. Cinsi tərbiyənin aparılması məsələsində qarşıya çıxan çətinliklərin ən başında o dayanır ki, uzun illər ərzində və indiki dövrün özündə belə bu məsələ haqqında danışmaq, müzakirə etmək “qadağan” idi. Cəmiyyətdə və ailələrdə belə bir fikir formalaşmış ki, uşaqları bu məlumatlardan uzaq tutmaq onların saf və təmiz böyüməsinə əsasdır. Ancaq internet və kommunikasiyanın artan dövründə,

üstəlik də uşaqlarda gedən akselerasiya, cinsi yetişkənlik dövrünün erkən başlaması, dünyaya çıxışın asan olması və informasiya axınının çoxluğu, cəmiyyətin tabuları, valideynlərin bu məsələnin izahından qaçması, məktəblərdə cinsi tərbiyə ilə məşğul olacaq mütəxəssislərin olmaması uşaqları yalnız məlumatlara yönəlməyə və yalnız davranışlara vadar edir. Məhz bu səbəbdən də cinsi tərbiyə probleminin öyrənilməsi və təşkili bugün ailə və məktəblərin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir [1, səh.13].

Bəs cinsi tərbiyənin mahiyyəti nədən ibarətdir? Bu məsələni aydınlaşdırmaq. Cinsi tərbiyə insanın əks cinsi nümayəndəsinə münasibətdə şəxsiyyətdə cəmiyyət üçün faydalı olan ustanovkaların müəyyən edilməsi, eyni zamanda buna müvafiq xassə və xüsusiyyətlərin formalaşmasına istiqamətlənmiş bir prosesdir. Cinsi tərbiyə sferasına təkcə qadın və kişi arasında olan spesifik münasibətləri deyil, eyni zamanda ictimai həyatda, əmək, istirahət və s. sahədə əks cinslə istənilən qarşılıqlı münasibətləri aid edə bilərik. Cinsi tərbiyə nəinki yetkin şəxslərin əxlaqi davranışı ehtiva edir, o həmçinin cinsi münasibətlərdə düzgün tərbiyə edilməli olan uşaqların əxlaqi-mənəvi davranışını da özündə birləşdirir [2, səh.11].

Cinsi tərbiyə uşağın sonrakı inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Məhz valideynlərin uşaqlara aşılama bildiyi ustanovkalardan onun gələcək ailə həyatı, nikaha, əks cinsə münasibəti və seksual münasibətlərdə davranışı müəyyən olunur. Çox təəssüf ki, valideynlərin böyük əksəriyyəti və eyni zamanda təlim-tərbiyə müəssisələri çox zaman bu məsələ ilə bağlı ya az məlumat verir, ya da ki ümumiyyətlə informasiya vermir. Buradan da anlaşılmaqlıq, inamsızlıq yaranmağa başlayır. Onlar anlamır ki, uşaqlara oğlanlar və qızlar arasında fərqləri izah etmək, əgər sual verilsə uşaqların

dünyaya gəlməsini onların yaşın uyğun aydınlaşdırmaq vacibdir [3, səh. 23]. Nə üçün psixoloq və pedaqoqlarda cinsi fərqlər haqqında dərin biliklərin olması lazımdır? Bu biliklər hər şeydən əvvəl formalaşma və özünütənzimləmə mərhələlərində çox vacibdir. Davranışın özünütənzimlənməsi və özünə nəzarət “fərddə özü haqqında müəyyən informasiyaların toplanması”nı ehtiva edir. Özü haqqında informasiyanın, biliklərin olması o deməkdir ki, insan özünün müəyyən bir cinsə aid olduğunu bilir, başqa cinsi nümayəndələri haqqında təsəvvürlərə malik olur. Deməli, cinsi fərqlər haqqında biliklərin olması insana davranışını tənzimləmək üçün böyük kömək göstərir. Özünün psixi xassələri, mənəvi keyfiyyətləri haqqında təsəvvürlərlə yanaşı bədəni haqqında, onun quruluşu və bu quruluşun səbəbləri haqqında təsəvvürlər “Mən sistemin” komponentini təşkil edir.

Yuxarıda sadalanan fikirlər bizə belə bir nəticəyə gəlmək imkanı verir ki, cinsi tərbiyə şəxsiyyətin inkişafı üçün vacibdir, çünki “cins” anlayışı təkcə bioloji deyil, həm də fizioloji və sosial anlayışdır [5, səh. 134].

Cinsi tərbiyənin məqsəd və vəzifələri tamamilə cəmiyyətin maraqları ilə müəyyən olunur. İnsanın şəxsi həyat sferasında cəmiyyətdən kənar olmalıdır fikri yalnız hesab olunur.

Çünki individual səviyyədə hər bir insanın xarakteri onun aid olduğu cəmiyyətin xüsusiyyətini ifadə edir. Bu səbəbdən də ictimai həyatda özünü ifadə edə bilməmiş, tapmamış insan özünü ailədə, şəxsi həyatında kifayət qədər uğurla ifadə edə bilmir [2, səh. 46].

Cinsi dərkətmə insanın özünün mənsub olduğu cinsin yaşantılarını və motivasiyasını formalaşdıran biliklərin, şəxsi məna və biliklərin sistemidir. Cinsi tərbiyənin əsas vəzifələrinə aiddir:

- gənclərin şüurlu şəkildə öz tələbatlarını formalaşdırmasına köməklik;
- cinsi ünsiyyət mədəniyyətinin öyrədilməsinin sistemləşdirilməsi;
- gələcək ailəyə, uşağın doğulmasına münasibətdə düzgün ustanovkanın formalaşması.

Bundan başqa, psixoloq və pedaqoqların əsas vəzifəsi uşaqların tərbiyəsində cinsi fərqlərin nəzərə alınmasının vacibliyidir. Cinsi tərbiyənin məzmununu uşağı əhatə edən həyat, müxtəlif cinsə malik insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər, bu münasibətlərin normaları, insanların ailədə, fəaliyyət sferasında olan şəxsi həyatı təşkil edir. Bundan başqa cinsi tərbiyənin məzmununa tərbiyəçinin qarşıya qoyulmuş vəzifələri həll etməsinə

imkan verən xüsusi bacarıq və biliklər sistemini də aid edirik. Bu biliklərə aşağıdakılar aiddir:

- a) Cinsi tərbiyə sisteminin mahiyyəti, spesifikasiyası haqqında biliklər. Cinsi tərbiyənin psixopedaqoji sisteminin mahiyyəti onun bütün komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulması, metod və formalarının istifadəsindən ibarətdir.
- b) uşaqların yaş inkişafının spesifikasiyası və oğlan və qızların cinsi sosializasiyası haqqında biliklər
- c) cinsi tərbiyənin prinsipləri haqqında biliklər [6, səh. 51].

Cinsi tərbiyənin məzmununu özünün fizioloji və psixoloji xüsusiyyətlərini dərk etmək və yaşamağa qabil olan sağlam və bütöv şəxsiyyəti tərbiyə etmək təşkil edir. Cəmiyyətdə mövcud olan sosial və əxlaqi norma-lara müvafiq olaraq və bunun sayəsində insanlar həyatının bütün sferalarında öz cinsinin və əks cinsin nümayəndələri ilə optimal münasibət qurur. Bu prosesin bir çox tərəfi ümumi problemlərin və psixoseksual differensiasiyanın yaş-cins xüsusiyyətlərinin şərhində nəzərdən keçirilir.

M.Kozakeviç cinsi tərbiyənin üç modelini ayırd edir. Bunları aşağıdakı cədvəldə nəzərdən keçirək.

Cədvəl 1.

Cinsi tərbiyə modelləri

Model	İnforma- siyanın həcmi	İnforma- siyanın məzmunu	Ümumi ton
Restriktiv (repressiv)	Nə qədər azdırsa o qədər yaxşıdır	Bunu və bunu etmək olmaz, çünki.....Bu yeganə yaxşı yoldur.	Yox!
Permissiv (liberal)	Bütün informa- siya	Növbəti yol- ların olması mümkündür... Bütün yollar yaxşıdır	Bəli!
“Qızıl orta” (demo- kratik)	Lazımı informa- siya	Elə yox, bu cür et, yox- sa.... Çoxlu yollar var-ən yaxşısını seç	Bəli, amma....

Cəmiyyətin bu və ya digər bir model qəbul etməsi faktı o demək deyil ki, cəmiyyətdə mövcud olan bütün qruplar və ayrı-ayrı insanlar bu modelə razılaşırlar. Bu heç də sadə olmayan mənəvi-etik problemlərin yaranmasına səbəb olur. İnsanlar uşaqlarının cinsi tərbiyənin mövcud sistemə daxil olmasını istəməyə də bilərlər və bu onların haqqıdır. Bu səbəbdən də hər bir insan öz uşağının cinsi tərbiyəsində öz-
lərinə uyğun yolu seçməsində sərbəstdirlər.

Cinsi tərbiyənin vəzifələrindən çıxış edərək onun bir neçə istiqamətini ayırd etmək olar:

1. Psixoloji kişilik və qadınlığın formalaşmasına və qadın və kişilər arasında optimal kommunikativ ustanovkaların formalaşmasına yardım edən rol-cins tərbiyəsi.

2. Psixoseksual mədəniyyət və əxlaqi tələblər kontekstində seksual-erotik oriyentasiyanın formalaşması və seksual dərkətməyə istiqamətlənmiş seksual tərbiyə.

3. Ər-arvad rollarının formalaşması və qarşılıqlı məsul partnyorluq ustanovkalarının işlənilib hazırlanmasına istiqamətlənmə.

4. Məsul valideynliyə hazırlıq; uşaqlara münasibətdə analıq və atalıq rol davranışının formalaşması və optimal reproduktiv ustanovkaların işlənilib hazırlanmasını ehtiva edir.

Nəticə:

Beləliklə, qeyd etməliyik ki, məktəblilərin cinsi tərbiyəsi ilə bağlı problemlər günümüzdə aktual olsa belə, cəmiyyətimizdə cinsi tərbiyə probleminə yanaşma birmənalı deyil. Bu səbəbdən də bu problemin araşdırılması və bu istiqamətdə müvafiq tədbirlərin görülməsi mütləqdir.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi. 1986.

2. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов / Пер. с англ. А.А.Валеевой. (The Education of Children. Gateway Editions, Ltd. South Bend Indiana, 1978). Ростов н/Д: изд-во «Феникс», 1998. - 448 с.

3. Azərbaycan Respublikası üzrə Milliyyətin İnkişaf Məqsədlərinin göstəriciləri// <http://www.stat.gov.az/>

4. Добрович А.Б. Беседы о половом воспитании. / А.Б.Добрович. – М.: Знание. 1982. – 189 с.
5. Каган В.Е. Воспитателю о сексологии. / В.Е.Каган.– М.: Педагогика. 1991. – 256 с.
6. Малахов Б.Б. Половое воспитание подростка. Пособие для учителя. / Б.Б.Малахов – Л.: Знание. 1981. – 176 с.
7. Орлов Ю.М. Половое развитие и воспитание. Книга для учителя. / Ю.М.Орлов – М.: Просвещение. 1993. – 239 с.
8. Петрище И.П. О половом воспитании детей и подростков. / И.П.Петрище – Мн.: Народная Асвета. 1990. – 159 с.
9. Glueck, Sh. and E. Delinquents and Nondelinquents in Perspective / Sh. and E. Glueck. Cambridge: Yarward University Press, 1968. - 267p.

ПРОБЛЕМА ПОЛОВОГО ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Мушвиґ Мустафаяев, Улькер Гудретли

Абстракт

В написанной нами статье исследована одна из актуальных проблем нашего времени половое воспитание школьников и вопрос организации полового воспитания. Кроме того, в статье были также рассмотрены содержание и задачи полового воспитания, пути решения проблемы, в то же время модели полового воспитания.

THE PROBLEM OF GENDER UPBRINGING OF SCHOOLCHILDREN IN MODERN SOCIETY

Mushvig Mustafayev, Ulker Gudratli

Abstract

Resume In the article we wrote considering one of the urgent problems of our time sex education of the school children and the question of organization sex education. In addition, the article considers content and duties of sex education, the ways of solving this problem, at the same time, sex education models.

Məqalə BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasını iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 12 fevral 2019-cu ildə daxil olmuşdur

NEVROZUN ETİOLOGİYASINA PSIXOANALİTİK YANAŞMA

İradə Teymurova

Xəzər Universitetinin magistrantı

Bakı, AZ1096, Məshəti küçəsi 41.

E-mail: irade.teymurova@gmail.com

Açar sözlər: *nevroz, etiologiya, psixozanaliz, panseksualizm, libido*

Ключевые слова: *невроз, этиология, психоанализ, пансексуализм, либидо*

Key words: *neurosis, etiology, psychoanalysis, pansexualizm, libido*

Nevrozları əmələ gətirən amilləri nəzərdən keçirərkən, onları başlıca olaraq üç qrupa bölmək mümkündür. Klinik qanunauyğunluqlarla heç də həmişə uzlaşmayan bu bölgü daha çox nəzəri mülahizələrdən ibarətdir: 1) Əsasını irsi meylik təşkil edən konstitusional amillər nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları Fransa alimi V.A. Morelin (1865) irəli sürdüyü degenerasiya haqqında elmi baxışlara əsaslanan irsi amilləri ön plana çəkirlər. Psixogeniyalara isə ikinci dərəcəli amil kimi yanaşırlar. 2) Mühitin zərərli təsirlərini ön plana çəkməklə, konstitusional-şəxsi keyfiyyətləri ikinci dərəcəli hesab edən amillərin nəzərdə tutduğu ekzogen-patogenetik amillər nəzəriyyəsi; 3) XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaranmış, qərb aləmində daha geniş yayılmış, Z. Freydin şüuraltı sahənin təs-

virinə əsaslanan subyektiv-idealistik nəzəriyyəsidir.

Freydə görə bütün nevroitik hallar, ələlxüsus sarışan hallar, mənşə etibarilə seksual amillərlə əlaqədardır. Uşaq yaşlarında tərbiyə qanunlarının təsiri altında seksual meyillərin sıxışdırılaraq şüurdan kənara çıxarılması, iz qoymadan yox olmur. Uşağın düşüncəsinin dərin qatlarında özünə yer tapan bu emosiyalar qapalı nevroitik komplekslər şəklində yaşayır və əlverişli şərait (patogenetik, patoplastik) yaranarsa aktuallaşaraq nevroz əlamətlərinə çevrilir. Psixozanalitik nəzəriyyənin tərəfdarları Freyde istinadən qeyd edirlər ki, nevroitik halların meydana çıxması üçün üç mənbədən gələn enerjinin güclənməsi tələb olunur. Həmin enerji mənbələri bunlardır: a) xarici mühitdən gələn enerji-real həyacan; b) şüuraltı qatdan gələn enerji-nevroitik

həyacan; c) supereqo ilə əlaqədar yaranan mənəvi həyacan. Uşaq yaşlarında keçirilən mənəvi sarsıntıların uzun illər keçdikdən sonra “oyanmasında” da psixoanalitiklərin müzakirə mövzularındandır [1, s.463-464].

Z.Freyd nevrozların meydana çıxmasında naməlum səbəblərə deyil, konkret etioloji amillərə əhəmiyyət verməyə üstünlük verirdi. O qeyd edirdi ki, nevroz kimi qəbul edilən xəstəliklərin əksəriyyətinin sırf psixoloji səbəbləri vardır. Buna görə də, o, nevrozların bir çox variantını, məsələn, isteriyanı, həyəcan reaksiyalarını və sarışan halları psixonevrozlar adlandırmışdı. Bir qədər sonra qərb mütəxəssisləri bütün nevrozları psixonevrozlar adlandırmaya başladılar. Nevrozların meydana çıxmasında şəxsiyyətin roluna da xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Elə həmin illərdən işlədilən “nevrotik xarakter” anlayışı Freydin təşəbbüsü ilə meydana çıxmışdır [1, s.449].

Z.Freyd şəxsiyyətin anatomiyasına üç əsas strukturu əlavə edib: İd, eqo və Supereqo. İd sferası tamamilə dərk olunmayıb və bununla yanaşı eqo, supereqo id-rakın hər üç mərhələsində fəaliyyət göstərir. Şüur üç şəxsi strukturu əhatə edir və bunun əsas hissəsini İddə formalaşan impulslar təşkil edir. Freyde görə İd şəxsiyyətin bəsit, ana-dangəlmə instinklərinin aspektlərini ifadə edir. O bizim davranışımızı

enerji ilə dolduran şüursuz və instinktiv bioloji meyillərlə sıx əlaqədə olmaqla fəaliyyət göstərir. İd –nə isə qaranlıq (tünd) və qaydalara tabe olmayan bir şeydir. O bütün bioloji həyatın ilkin prinsipini ifadə etməklə bioloji meyillərin icra olunmasını şərtləndirən psixoloji enerjinin təxirsiz boşaldılmasıdır (xüsusilə seksual və aqressiv). Sonda onların özünü saxlayıb boşalma tapmaması şəxsi fəaliyyətdə stressin yaranmasına gətirib çıxarır hansı ki, nevrozların etiologiyasında əsas yer tutur. Psixoanaliz başqa psixoloji metodlardan fərqli olaraq, şüurun xəstəliyinin səbəblərini bədəndə və ya başqa bir sferada deyil, şüurun gizli, naməlum alt qatında – şüursuzluqda tapırdı. Əslində, şüurun iztirabları, həm də nəinki şüurun, bütün bədənin iztirabları şüurun alt qatından gəldiyinə görə psixoanaliz eyni zamanda psixosomatika kimi dəyərləndirilə bilər. Bişüur şüurun xəstəliyinin mənbəyidir, ona görə də şüurun müalicəsi bişüurun simptom şəklində görünən iddialarının aradan qaldırılması şəklində aparıla bilər. Başqa sözlə, bişüur öz iddialarını elə simptomlar şəklində üzə çıxarır ki, onlar orqanizmdə psixopatoloji anomaliyalar törədir. Psixi xəstəni müalicə etmək həmin simptomları aradan götürmək deməkdir. Psixi xəstəliyə bu cür yanaşma tamamiyə yeni bir strategiyadır ki, Freyd onu psixoanaliz adı altında təqdim etdi [3,s.540].

Freyd öz nəzəriyyəsini panseksualizm prinsipi üzərində qurmuşdu. Ona görə seks insanın xasiyyətini, hərəkət və fəaliyyətini, ümumiyyətlə, bütün varlığını müəyyən edən bir amildir. “Seksual tələbatın ödənilməməsi əsəbpsixi xəstəliklərin yaranmasında başlıca rol oynayır.” – deyirdi. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, seksual sferanın xəstəliklərin törənməsində rolu barədə fikir yeni deyildir. Bu haqda görkəmli rus fizioloqu İ.M.Seçenov Freyddən xeyli əvvəl öz mülahizələrini söyləmişdir. İ.M.Seçenov göstərmişdir ki, hər 10 qadından 9-unda seksual ehtiraslarla cinsi münasibətin yarıtmazlığı arasındakı ziddiyyət nəticəsində nevroitik halların əmələ gəlməsi mümkündür.

Freydin bütün əsərlərinin üzərindən qırmızı xətlə belə bir fikir keçir: insanların ruhi-əsəb xəstəliklərinə tutulmasının yeganə səbəbi ictimai qanunlarla cinsi instinktlər arasında baş verən ziddiyyətdir [1, s. 90].

Freydə görə nevrozun səbəbi şüuraltındakı istəyimiz ilə bu istəyin şüurda yerinə yetirilməsi arasında konflikt yarandıqda baş verir. O, qeyd edirdi ki, nevroz iki əsas komponentin birləşməsindən baş verir. 1) Libido fiksasiyasına əsasən nəsilədən gələn xüsusiyyətlər; 2) Təsadüfi, həyatda qazanılan travmalar;

Nevrozlar “mən” və “id” arasındakı konfliktə əsasən baş verir. Bunun da

nə-ticəsində özünüsaxlama və libidonun istəyi arasında mübarizə baş verir. Nevrozla o zaman xəstələnilirlər ki, libidonun tələbatları yerinə yetirilmir və beləliklə nevrozun simptomları kompensator rolunda çıxış edir. Nevrozun simptomları bir növ libido tərəfindən dikte olunur. Xəstələnmə “mən”-in libidonu idarə edə bilmədiyindən yaranır. Umumilikdə nevrozun “şərtlər”-inə daxildir:

1. “Məcburi özünü təcrid etmə”
2. Libidonun fiksasiyası
3. Konfliktliyə meyillilik [4, s.356].

Freyd qeyd edirdi ki, keçmiş sosial təcrübə məhəbbət və seksual münasibətləri cəmiyyətin tabular sistemində daxil etmək-onları sıxışdırmaqla insana, onun psixi-kasının təbii halına zərər gətirmiş, onun gərginləşməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə nevrozlar inkişaf etmiş, psixi gərginlik artmışdır. Bu vəziyyəti yumşaltmaq üçün, onun fikrincə, əsl maarifçilik işi aparılmalıdır. Seksual tələblərin ödənilməməsi ümumbəşəri fəlakət, müharibələr, qırğın, sosial konfliktlər törədə, ümumiyyətlə bəşəri-mövcudluğu qorxu altına ata bilər. Əxlaq və tərbiyənin, bu və ya digər elmi və ya fəlsəfi dünyagörüşünün irəli sürdüyü idealların, məqsədlərin həyata keçirilməsi seksual həyatın düzgün qurulmasından çox asılıdır. Freyd izah edirdi ki, seksual həyat yaş məhdudiyyəti bilmir. Uşaq ana döşündən həm qida, həm də sek-

sual tələbatı ödəmə obyektini kimi istifadə edir; əmmə onun üçün ən vacib şeydir, “çünki o bu aktla eyni zamanda iki mühüm tələbat ödəyir”; “Ana döşündən əmmək bütün seksual həyatın çıxış momentinə çevrilir”. Buna görə də “biz ananı ilk məhəbbət obyektini adlandırırıq”. Əlbəttə, infantil seksual tələbatı o, patologiya hesab edirdi, çünki sağlam seksual tələbat ancaq nəsil artırmaqla əlaqədar olur. Bununla belə Freyd əmin idi ki, ailədə, ümumiyyətlə həyatda sağlam münasibətlərin, mehriban ünsiyyət və davranışın formalaşmasında, nevrozların və digər psixi xəstəliklərin əmələ gəlməsində seksual tələbat mühüm rol oynayır. Ailədəki təəssüratlar, “hər cür nevrozun nüvə kompleksidir.”; normallıq və anormallıq, əsəbilik və təmkinlilik məhz bununla əlaqədardır; ən güclü nevroz, ən güclü, ən sadist patoloji seksual təəssüqlərin nəticəsidir”. “Uşaqda nə varsa, onu seksual həyat adlandırmaq olar. Freydin “birinci qida, ikinci cinsi tələbat” konsepsiyası qərb aləmində məşhurdur. Uşağın həyatında iki ən vacib arzusu vardır; aclıq və erotik hisslərini ödəmək. Freydə görə uşaq üçün aclıq və məhəbbət arasında heç bir fərq yoxdur. Hər ikisi paralel gedən proseslərdir. Uşaq böyü-dükcə tədricən reallıq prinsipi öz hökmünü göstərməyə başlayır. Uşağı razılıq prinsipinin tələb etdiyi kimi hərəkət etməkdən çəkindirirlər,

bəzi qadağalar qoymağa başlayırlar. Daha doğrusu, real həyatın tələbinə uyğun hərəkət etməyə (çılpaq gəzməyə, barmağını sormağa qoymurlar və s.) məcbur edirlər. Reallıq prinsipi razılıq prinsipi mübarizəyə girişir, konfliktlər dünyünü yaranmağa başlayır. Valideynlər adətən uşaqları seksual mövzulardan çəkindirməyə, onlardan yan keçməyə çalışırlar. Lakin onlar bilmirlər ki, “uşaqda əzəl başdan seksual həyat olur”, o, qadağan norma və ya ayıblıq tanımır. Uşaq həyatının ikinci ilində əks cinsli valideynlərinə qarşı sevgi hissi göstərməyə başlayır. Bu andan etibarən hər bir uşağın psixikasında “Edip çarının faciəsi” başlayır. Rəvayətə görə “Edip çarının faciəsində” amansız taleyin hökmü ilə Edip atasını öldürür və anası ilə evlənir. Bu faciənin uşağın psixikasında yaranmasını Freyd Edip kompleksi adlandırmışdır. Edip kompleksinin qız variantı Elektra kompleksi adlanır. Bunun mahiyyəti odur ki, oğlan uşağı öz anasına, qız uşağı isə atasına qarşı təmiz sevgi ehtirası göstərməyə başlayır. Oğlan uşağı həm atasına paxıllıq edir, eyni zamanda özünü atasına oxşadır, onunla özünü eyniləşdirir, onu sevir, həm də atasına ölüm arzulayır “balaca qızçıqaz” isə anada onun atasına qarşı olan incə duyğularına maneçilik törədən şəxs görür”, ; bu halda ata qıza, ana oğula üstünlük verir, qız anada öz arzusunu məhdud-

laşdıran qüvvə tapır, ata isə oğulun seksual arzusunun təzahürünə, vaxtından əvvəl zövq almasına mane olur. Seksual təəşşüqlərin təbiiliyilə hesablaşmayan cəmiyyət uşaqları bundan çəkəndirməyə, bununla da seksual vücudu aseksual vücuda çevirməyə çalışır. Bunu Freyd təbiətə – instinktlərə qarşı cəhd ağılsızlıq hesab edirdi. Məhz bu xurafatı yəni seksual təəşşüqləri boğmaq cəhdini Freyd ümumbəşəri bədbəxtliyin, hər cür nevrozun və psixi xəstəliklərin səbəbi hesab edirdi. Freydin təsəvvürlərindən xəbərdar olan gənc ailələr təntənəli surətdə söz verdilər ki, onlar uşaqlarının seksual tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirəcək, hər hansı çətinliyə rast gəlsələr dərhal Freydə müraciət edəcəklər. Normal inkişaf edən 4 yaşlı Hans adlı bir uşaqda nevroitik vəziyyət əmələ gəlir. Uşağın valideynləri Freydə müraciət edib, kömək etməsini xahiş edirlər. Freyd Hansın valideynlərinə məsləhət görür ki, onlar uşağa tam sərbəstlik versinlər, belə ki, uşaq fikrinə gələn bütün ifadələri söyləsin. Bir müddət keçdikdən sonra uşağın atdan qorxduğu məlum olur. Uşaq söyləyir ki, kiminsə atdan yığılmasını görmüş, nevroz halı da bundan sonra yaranmışdır. Freyd bu hadisəni belə izah etmişdir. Edip kompleksinə görə uşaq öz anasına cinsi həvəs göstərdiyindən atasının ölməyini arzulayır. Ancaq buna gücü çatmadığından daxili

gərginlik keçirməyə məcbur olur. Hans atasını atla eyniləşdirir və ona elə gəlir ki, atası onu anasına məhəbbət göstərməsinə görə axtalayacaqdır. Ona görə atdan qorxma hissi (Freydə görə at atanın simvoludur) meydana çıxmışdır. Uşaq arzu edir ki, atası da at kimi yığılıb məhv olsun. Eyni zamanda bunu istəmir, çünki atasını sevir, özünü ona bənzətməyə çalışır [3, s.117-124].

Şübhəsiz ki, Edip kompleksi nevrotiklərə əziyyət verən ən mühüm mənbələrdən biri kimi (günahın dərk edilməsi) götürülə bilər. Freyd 1913-cü ildə dinlərin və insan əxlaqının əmələ gəlməsi ilə bağlı tədqiqatlarını daxil etdiyi “Totem və tabu” əsərində günahkarlıq hissinin dərk edilməsində, əxlaq və dinin yaranma mənbəyində Edip kompleksinin əsas rol oynadığını qeyd edirdi. Ana sevgi obyektinə çevrilərkən uşaqda artıq onu özünün seksual məqsədlərinin hansısa hissəsindən məhrum edən psixoloji sıxışdırma işə düşür. Ananın sevgi obyektini kimi seçilməsi həmçinin nevrozların psixoanalitik təhlilində mühüm rol oynayan Edip kompleksinə aid etdiyimiz xüsusiyyətlərlə əlaqədardır. Bəzən elə valideynlər də olur ki, uşaqda Edip ustanovkasının əmələ gəlməsinə aparıcı təsir edirlər. Belə ki, bəzən ata bir neçə övladının içində qızına üstünlük verir, ana isə öz oğlunu ayırır. Ailədə digər uşaqların dünyaya gəlməsi ilə Edip

kompleksi ailəvi kompleksə qədər genişlənir. Bu zaman yenidən eqoistik hisslərə əsaslanaraq o, ailəyə yeni bacı və qardaşın gəlməsinə mənfi münasibət bəsləyir və onları kənarlaşdırmaq haqqında düşünür. Bu hisslərini uşaqlar daha tez-tez sözlə ifadə edirlər, nəinki, artıq mövcud olan valideyn kompleksini. Təzə doğulan uşaqla ondan əvvəlki bir müddət qətiyyənlə barışmaq istəmir, çünki o qorxur ki, yeni uşaq onun məhəbbət obyektini ondan qoparsın. Əgər o dövrdə uşağın arzusu yerinə yetirsə, yəni, balaca ailə üzvü vəfat edirsə və yaxud başqa səbəblər üzündən ailədən kənarlaşarsa bu, uşağın həyatında mühüm yaşantı olsa da o, bunu sıxışdıraraq hafizəsində həkk etməyə də bilər. Yeni uşağın dünyaya gəlməsilə böyük uşaq arxa plana keçir. İlk dövrlər isə o, anasından tamamilə təcrid olunmasını ona çox çətinliklə bağışlayır. Bu zaman onda bizim böyüklərdə dərin sərhədləşmə adlandırdığımız bir hissə əmələ gəlir və bu hissə uzunmüddətli yadlaşmaya da səbəb ola bilər. Uşağı bilavasitə müşahidə etməkdən, nevozdan əziyyət çəkən böyüklərin analitik tədqiqi zamanı bu fenomen haqqında daha geniş məlumat almaq mümkündür. Analizin nəticələri göstərir ki, hər bir nevroitik özünü Edip və yaxud kompleksə reaksiya kimi Hamlet rolunda çıxış edir. Şübhəsiz ki, Edip kompleksinin analitik təsviri uşaq dövründə olan

eskizin şişirdilmiş və kobud formasıdır. Edip kompleksinin formalarının analitik müəyyən olunması kimi çıxış edən klinik fakt çox böyük praktik əhəmiyyətə malikdir. Cinsi yetişkənlik dövründən başlayaraq individ özünün bütün fəaliyyətini valideynlərindən uzaqlaşmağa həsr etməlidir. Yalnız bu problemin həllindən sonra o, uşaqılıqdan sosial tamın üzvlüyünə keçid ala bilər. Oğlan uşağı üçün əsas məsələ anasına qarşı olan libidoz arzularını anasından uzaqlaşdırmaq, onları yeni real sevgi obyektinin seçilməsinə istiqamətləndirmək, əgər ata ilə hələ də rəqabət aparırsa, onunla barışmaq və yaxud da öz üsyanının nəticəsi olaraq atanın tabeliyinə düşərsə həmin təzyiqdən qurtarmaqdır. Əslində bu məsələ bütün insanların qarşısında durur. Lakin çox nadir hallarda bu məsələ özünün psixoloji və sosial münasibətlər zəminində ideal həllini tapır. Nevrotiklər üçün bu məsələ, ümumiyyətlə, həll olunmamış qalır; oğul öz libidosunu anasından ayıraraq başqa seksual obyektin üzərinə köçürə bilmir və bütün həyatı boyu ata avtoriteti qarşısında tənzim edir. Müvafiq dəyişikliklər edilmək şərtilə eyni şərait uşağa da aid edilə bilər. Bu baxımdan qeyd edə bilərik ki, Edip kompleksi nevrozların nüvəsini təşkil edir. Freyd qeyd edirdi ki, Edip kompleksi "ümumiyyətlə bütün insanlara xasdır", "hər bir nevroitik Edipdir. Bu komplekslər,

yəni özünün seksual təəşşüqlərinin məhdudlaşdırmaq üçün tətbiq edilən hər bir əkstədbir – əxlaq normaları, din, mədəniyyət normaları, qanunlar, utancaqlıq duyğusunun inkişafı, insanda sosiallığın dərinləşməsi, sıxışdırma, çəkəndirmə vasitələri – cəza, biabırçılıqdan qorxmaq və s., Freyde görə, seksual tələblərə qarşı qəsdir, psixi xəstəlik və nevroz mənbəyi, insanın təbii azadlıq və sərbəstliyini boğmaq vasitələridir. Bunlar küll halında psixi xəstəlikləri – nevrozları inkişaf etdirir, bu da öz növbəsində insanların həyat tərzini və dünyagörüşlərinə, dünyaya və özlərinə münasibətlərinə, idrak və ifadə modellərinə təsir edir, onları normal təbii vəziyyətdən çıxarır. Bizim əsrimizdə insanlarda təcavüzkarlıq hissinin inkişafını, müharibə və dağıdıcılığa meyli, tərki dünyalığa marağın artmasını s. mütəfəkkir bununla izah edirdi. Başqa sözlə, o sübut edirdi ki, sıxışdırma patogen proses kimi insanı xəstələndirir.

Freyd, nevrozların, əsas səbəbi olaraq, seksual istəklərin boğulmasını, hər cür arzusunun qeyri-şüuri sferaya sıxışdırılmasını, müxtəlif cür məhdudlaşdırma vasitələri, qadağanları (tabuları) qeyd edirdi. İnsestin-qohum ilə cinsi əlaqənin qadağan edilməsi ilkin dövrlərdən nevrozların inkişafına səbəb olur. İnsanlar onların erotik tələbatlarını ödəməkdən imtina edildikdə xəstələnirlər. Bu tələbatlar kiçik yaşlarda

daha güclü olur, həm də valideynlərlə yaşlı uşaqlar arasındakı bu duyğular əsasən cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilən ideala mütabiq olmur. Nevrozlar uşağın seksual tələbatı ilə cəmiyyətin yaratdığı sosial normaların bəzi uyumsuzluğu üzərində inkişaf edir.

Cəmiyyət, valideyn, tərbiyəçilər uşağın seksual tələbatlarını boğmaq üçün qorxudan isti-fadə edirlər. Beləliklə, qorxu istəklərə qarşı tormozlayıcı vasitə kimi tətbiq edilir. Nevroz da buradan doğur. Qorxu arzunu boğmaq üçün vasitədir. Uşağın qorxusu “Həyata keçməmiş arzulardan doğur”. Qorxu nevroz, xəstəlik törədir, çünki o arzunu boğur, insanı mənəndə saxlayır. Nevrozların inkişafını Freyd qorxu hissinin gücləndirilməsində görürdü. Heyvan və ya varvar bu cür duyğudan kənardadır, buna görə də onlarda əsəbilik-nevroz yoxdur. Cəmiyyət mədəniləşdikcə o öz tələblərinin təhlükəsizliyi naminə qorxu hissini artırır, deməli, nevrozların inkişafı üçün şərait yaradır. Nevroz – məhəbbət, həyat, müqəddəslik, ölüm, nifrət və s. kimi fəlsəfi kateqoriyalarla əlaqədardır. Onun təbii səbəbi-zövq və izzətdir. Seksual təəşşüqlər insana zövq, ondan məhrum olma – izzət verir. Nevroz – libidonun inkişafı, ondan zövq alma prosesinin məcburən zəiflədilməsi və ya dayandırılmasının nəticəsidir; sıxışdırılmadan, öz təəşşüqlərinin boğulmasından – tələblərinin ödənilməməsindən kör-

pədə və ya yeniyetmədə psixi gərginlik əmələ gəlir. Bu zaman arzunu həyata keçir-məyə yönələn və ona mane olan qüvvələr bir-birinə qarşı durur, bununla da psixi həyatın normal halı – müvazinət vəziyyəti pozulur. Nevrozların inkişafı üçün ən mühüm amillər – mədəniyyət, əxlaq, tərbiyə, sosial duyğuların, bir sözlə, “Mən – İdeal”ın – vicdan hissini inkişafıdır. Bunların hamısı isə qorxu ilə əlaqədardır. Qorxu, əsəbilik və nevrozlara Freyd sinonim kimi baxırdı. Uşaq əsəbidir demə – o yazırdı, – “uşaq bu və ya digər qorxuya və ya qorxulara malikdir deməkdir” Buna görə də onun sistemində qorxu anlayışına mərkəzi yer verilir. Qorxu fərdin bioloji və ya sosial mövcudluğunun təhlükə altına alındığı zaman keçirdiyi affektiv haldır. Arzunun yerinə yetirilməsi ehtimalının doğurduğu qıcıqlanma da qorxu törədir. Qorxu, dəhşət, diksinmə, təşviş, həyacan, bunlar isə öz növbəsində anormal davranış stereoipləri törədir; o tərbiyə vasitəsi, davranışı və həyat tərzini sosial cəhətdən təhlükəsiz çərçivədə aparmaq üçün tətbiq olunan metoddur. Dəhşətli qorxuya fobiya deyilir. Qorxunun güclənməsi bütün orqanizmi hərəkətə gətirir – ürək döyüntüsü, soyuq tə, titrəmə və s. törədir. Qorxudan istifadə edən tərbiyəçilər və valideynlər onun bu cür mənfi təsirini adətən nəzərə almırlar. Onlar anlamırlar ki, uşağı tərbiyə edərkən, deməli, qorxu vasi-

təsilə çəkindirərkən əslində onu çox arzu etdiyi şeydən – seksual tələbatını ödəməkdən çəkindirirlər. Qorxu adətən arzuların yerinə yetirilməməsi qarşısındakı qorxudur.

Uşaq, şübhəsiz ki, öz seksual obyektinin itirilməsindən həddən artıq qorxur. Ona görə də ilkin qorxu onun ruhi həyatında silinməz iz buraxır. Uşaqların qorxusu ilk baxışda ancaq sevdikləri adamın olmaması qarşısında qorxudur. Buna görə də onlar həmin adamın – özlərinin məhəbbət obyektlərinin təhlükəsizliyinə qarşı ən kiçik hərəkəti belə çox böyük təcavüzlə qarşılayırlar. Psixoanalizi Freyd nevrozlar nəzəriyyəsinə giriş hesab edirdi; bu nəzəriyyə birinci növbədə psixi xəstəliklərin etiologiyasını müəyyən etməli – ruhun normal funksiyasının patologiyaya keçid prosesinin dialektikasını açmalı idi. Bu təlim analiz vasitəsilə göstərməli idi ki, nevroitik özünün ustanovkalarını, söylədiyi ifadələri, sərsəmləmələri haradan alır, onun qorxusunun mənbəyi və səbəbi nədir, başqa sözlə, ruhi proseslərin dinamikası nədədir. “Nevroz, – Freyd yazırdı ki, öz növbəsində biliksizliyin nəticəsidir, onlar haqqında bilmək lazımdır”. Psixoanaliz bu cür biliksizliyi biliklə əvəz edir, insanı bilavasitə psixi xəstəliyin necə başlaması və qurtarmasının mümkünlüyü haqqında informasiya ilə silahlandırır. Freydlə hər hansı bir psixiatri fərqləndirən

əlamət nevrozların təzahür formalarına – onların simptomlarına münasibətdədir. Freyd inanır ki, psixi xəstəliyin simptomları mənalıdır və onlar qeyri-şüuri sferaya – sıxışdırılmış arzuların əvəzlənmiş ifadələrindən başqa bir şey deyildir. Başqaları isə həmin simptomları mənasız və ötəri bir şey hesab edir və xəstəliyin müalicəsi üçün onların aradan qaldırılmasının yollarını bilmirlər. Buna görə də qeyri-psixanalitik terapiyalar nevrozların müalicəsi sahəsində nəzərə çarpacaq bir şeyə nail ola bilməmişlər. Simptom, – Freyd yazırdı ki, – həyata keçməsi mümkün olmayan arzunun əvəz edilmiş variantıdır. O göstərir ki, cavan bir qayınana öz kürəkəninə aşıq olur, lakin o bunu üzə çıxara bilməz, əxlaq buna mane olur. Həmin fakt ərinin ona xəyanəti şəklində üzə çıxır. Bundan xəstənin özünün xəbəri olmur.

“Simptomların mənası həmişə və hər yerdə xəstəyə naməlum qalır. Simptomların həqiqi mənalı qeyri-şüuridə saxlanılır – üzə çıxan əvəzlənmiş, çox vaxt başa düşülməsi, daha doğrusu, yozulması çətin olan simptomlardır. Ona görə ki, simptom – həyata keçməmiş şeyin əvəzləyicisidir [2, s.45-49].

Ədəbiyyat:

1. İsmayılov N.V. Psixiatriya. Bakı, 2004, 585 s.
2. İsmayılov F. Ziqmund Freyd. Bakı, 1994, 423 s.
3. İsmayılov F. Klassik psixanalizin əsasları. Bakı, 2001, 320 s.
4. Kaplan & Sadock. Synopsis of psychiatry, eleventh edition, 3229 p.
5. З.Фрейд. Психология бессознательного.
6. З.Фрейд. Введение в психоанализ.

ПСИХОАНАЛИТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ЭТИОЛОГИИ НЕВРОЗА

Ирада Теймурова

Абстракт

В статье рассматриваются психологические факторы, влияющие на возникновение неврозов, их механизмы действия и проявление с точки зрения психоанализа.

По словам Фрейда, все невротические состояния связаны с сексуальными факторами. Вытеснение и регрессия участвуют в образовании неврозов. В обоих случаях человек заболевает, если возможность удовлетворения сексуальных желаний заблокирована и имеет место вынужденный отказ от того, что он хотел бы реализовать.

PSYCHOANALYTIC APPROACH TO NEUROSIS ETIOLOGY

Irada Teymurova

Abstract

The article discusses the psychological factors affecting the occurrence of neuroses, their mechanisms of action and manifestation of point of view psy-choanalysis.

According to Freud, all the neurotic conditions are related to sexual factors. Repression and regression are involved in the formation of neuroses. In both cases, the person becomes ill if the ability to satisfy sexual desires is blocked and there is a forced refusal of what he would like to realize.

Məqalə Xəzər Universitetinin psixologiya departamentinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №03)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 12 fevral 2019-cu ildə daxil olmuşdur

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavini:

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Mehmet Engin Deniz (psixol. üzrə e.d., prof. Türkiyə),
Turan Akbaş (psixol. üzrə e.d., prof. Türkiyə)
Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof., Rusiya),
Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AVN№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

www: psixologiyajurnali.az.

E-mail: psixologiyajurnali@gmail.com; psixologiyajurnal.az@bk.ru

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 6,5.

Tiraj: 300. Sifariş 53.

Qiyəti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2019